

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

XVII.

**A hazai németnyelvű
folyóiratok története
1810-ig.**

(Irodalomtörténeti tanulmány.)

IRTA:

ZUBER MARIANNE.

ve 124

BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE

1915.

1977. évi költségvetés

Magyar Köztársaság

Ministeriumok

1977. évi költségvetés

TARTALOM.

	Oldal
Előszó. — — — — —	3
<i>Bevezetés.</i> — Erkölcsei irányú hetilapok Angliában; Németországban; Ausztriában — — — — —	7
I. <i>Windisch erkölcsi irányú hetilapjai és a „Pressburger Zeitung“ mellékletei 1810-ig.</i> — Der Freund der Tugend; Pressburgisches Wochenblatt; Hist. krit. moral. polit. Beyträge; Politische Gespräche der Todten; Allgemeine deutsche Theaterzeitung — — — — —	11
II. <i>Tudós folyóiratok és akadémiai törekvések Bécsben és Pozsonyban.</i> K. k. privil. Anzeiger; Ungrisches Magazin; Neues ungrisches Magazin. — — — — —	35
III. <i>A németnyelvű időszaki sajtó Budán és Pesten.</i> Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft; Merkur von Ungarn; Literärischer Anzeiger; Zeitschrift von und für Ungern; Patriotisches Wochenblatt; Ungrische Miscellen; Miscellen für Zeitungsleser; több fel nem található lap 1810-ig. — —	57
IV. <i>Kritikai törekvések a bécsi lapokban, melyek hazai sajtónkra befolyással voltak, és a tárgyalt hazai folyóiratokban</i> — —	106
<i>A hazai németnyelvű folyóiratok bibliográfiája és kronológiai jegyzéke 1810-ig</i> — — — — —	109
<i>Név- és tárgymutató</i> — — — — —	115

6810

C

T

10

11

12

13

Előszó.

A magyarországi németnyelvű időszaki sajtót mindeddig kevés figyelemre méltatták a kutatók. Ferenczy József akadémiai pályamunkájában¹ megemlíti ugyan német nyelvű folyóiratainkat is, azonban részletes ismertetésükbe — minthogy ez feladatán kívül esik — nem bocsátkozik. De azért, bár kutatásai a német folyóiratok területére nem terjedtek ki, mégis belevonja őket a magyar lapokkal való összehasonlításba s ennek eredményeképen — sajnos teljesen megokolatlanul — pálczát tör felettük. Gragger Róbert rövid összefoglalása² a kellő előmunkálatok hiányában csak igen halvány képet ad e folyóiratokról. Tekintettel arra a jogosult érdeklődésre, melylyel philológiánk újabban a magyarországi német nyelvű irodalom történetét kutatja, valóban elérkezett az ideje annak is, hogy hazai német nyelvű folyóirataink fejlődése és hatása rendszeres munkában tárgyalassék.

Dolgozatomban 1810-ig követem a magyarországi német időszaki sajtót, melynek külső történetét nagyjából egykorú adatok, főkép kéziratok és levelezések alapján állítottam össze; természetesen a modern nagy bibliografiai munkákat és kézikönyveket is felhasználtam, bár ezek munkám nem egy kritikus pontján cserben hagytak; így pl. a folyóiratok cikkei alatt található chiffre-ek megfejtésében sehohsem voltak segítségemre. A mit ezek közül meg tudtam fejteni, azt az egykorú levelezések felhasználásának köszönhetem.

¹ A magyar hírlapirodalom története 1780—1867. Budapest, 1887.

² Nagl-Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. Wien, 1914. II. k. 1036—1039. l.

Sajnos, budapesti könyvtárainkban e folyóiratok közül nem egy teljesen hiányzik, némelyik pedig csak egyes évfolyamokkal szerepel. A mostani viszonyok közt azonban a szélesebb körű, a külföldi és vidéki könyvtárakra is kiterjedő rendszeres kutatás lehetetlen volt. Így tudatában vagyok annak, hogy az a kép, melyet e folyóiratokról adtam, sok tekintetben még mindig hiányos; azonban e hiányokat pótolni fogja a későbbi — remélhetőleg szerencsésebb — kutatás. Így is rendkívül fontosak és érdekesek azok a következőtetések, melyeket az itt összegyűjtött és feldolgozott anyagból vonhatunk.

Főképp három irányban fontosak ezek az eredmények. Először megmutatják, hogy miképpen áramlottak át a német irodalmi és kulturális törekvések Bécs közvetítésével Magyarországra; másodsor szemléltetik, miképpen igyekeznek minden arra hivatott erő lendületbe hozni a tudományos kísérletezéseket; végül pedig megállapítják azt, hogy miképp terjedtek és hatottak nálunk a német irodalom termékei s miképp találtak visszhangra németnyelvű időszaki sajtónkban az egykorú magyar irodalom jelenségei.

Talán fel fog tűnni, hogy dolgozatom folyamán nemcsak a kiadatlan kéziratokból és levelekből, hanem magukból a feldolgozott folyóiratokból is meglehetősen sokat idéztem eredetiben. Ezzel lehetőleg élénken akartam megvilágítani a kor felfogását, ítéleteit, lelki világát. Ezek az idézetek lefordítva, vagy a magam szavaival interpretálva bizonyára sokat veszítettek volna jellemző erejükből.

Mint föntebb említettem, e folyóiratok történetét ebben a dolgozatomban 1810-ig követtem. Ez az év mintegy természetes határ, melynél a német nyelvű időszaki sajtó életében bizonyos pangás áll be. Csak évek múlva kap újból erőre a magyarországi német időszaki sajtó; ennek az újabb korszaknak a tárgyalását egy későbbi dolgozatban fogom megkísérelni.

K é s m á r k, 1915. augusztus hó.

Zuber Marianne.

Bevezetés.

Erkölcsei irányú hetilapok Angliában, Németországban és Ausztriában.

Az erkölcsi irányú hetilapok (moralische Wochenschriften) Angliából származnak. Az előkelő angol társaságnak II. Károly alatti — a liberális wigh és a királpárti tory harcrai idején fellépő — nagyfokú erkölcsi romlottsága érlelte meg Steele-ben, a „Gazette” szerkesztőjében, azt az elhatározást, hogy 1709-ben megindítsa erkölcsi irányú folyóiratát, a „Tatler”-t.¹ Tanításait az epikus keretű erkölcsrajz rövidre szabott formájába öltözteti, melylyel La Bruyère „Caractères”-jének tanulmányozása révén ismerkedett meg; innen vette át a barokk nevek használatát is.² És bár az erkölcsi problémákat könnyedén, filozófiai mélység nélkül tárgyalja, mégis a komoly kérdések egész sorát öleli fel: alapelve az,³ hogy az erény tesz boldoggá; az ehhez vezető utat tehát tanulságos példákon mutatja meg. Főcélja az, hogy megvesse a családi élet etikai alapját és épen ezért legfontosabbnak tartja a nevelést.

Példáján elindulva alapította meg 1711-ben Addison, a népszerű író, a „Spectator”-t, mely különösen Németországra volt nagy hatással.⁴ Gellert⁵ és más írók átdolgozták az ebben megjelent elbeszéléseket, Gottsched⁶ pedig 1739/43-ban kiadta — részben neje fordításában — az egész angol folyóiratot. Így

¹ M. Kawczynski: *Moralische Zeitschriften*. Leipzig, 1880. 46. l.

² U. o. 71. l.

³ U. o. 61. ll.

⁴ H. M. Richter: *Geistesströmungen*. Berlin, 1875. 264. l.

⁵ V. ö. Kürschner-féle *Deutsche National-Literatur*. 43. köt.

⁶ Kawczynski i. m. 21. l.

ismerkedett meg a német közönség ezzel az újonnan támadt irányzattal. Ezek a hetilapok voltak a német irodalom első termékei, a melyeknek sikerült az olvasóközönségnek szélesebb rétegeiben érdeklődést kelteniök és a hölgyközönséget is megnyerniök.

Hamburgból indultak ki a német erkölcsi irányú hetilapok; csakhamar azonban Németországszerte oly kedvező fogadtatásban lett részük, hogy évről-évre szaporodtak a lap-alapítások, míg végre elterjedésük a negyvenes években tetőpontját érte el. Ezen organumok közül a legkiválóbbakat említjük: így a svájciaktól szerkesztett „Discourse der Mahlern” (1721.), Gottsched „Vernünfftige Tadlerinnen” (1725.), Schwabe „Belustigungen des Verstandes und Witzes” (1741.) cz. lapjait; részben ide tartozik még a „Neue Beyträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes” (1744—48.) is. Bár az erkölcsi hetilapok Németország minden szögletében az egész századon át tovább éltek, mértékadó jelentőségük mégis csak a XVIII. század első felére esik. Az e fajta német folyóiratok száma 500-nál jóval több volt; ez — szemben az elenyészően csekélyszámú francia (Marivaux erkölcsi irányú hetilapjai), olasz és hollandus publikációkkal — elegendő bizonyosság arra, hogy milyen mélyreható befolyást gyakoroltak a német művelődésre s mennyire értették a módját annak, hogy mikép kell kielégíteni a németség szellemi életszükségleteit.

* * *

Ausztriában e hetilapoknak ugyancsak fontos kulturmissziót kellett teljesíteniök. A szász születésű Klemm Keresztély Gottlob, a ki Lipcséből, a német ujságírás középpontjából és a felvilágosodás egyik fellegrárából jött,⁷ a „Die Welt” cz. erkölcsi irányú hetilap kiadásával megteremtette Bécsben az első organumot, „das sich für Alle schickte.”⁸ Az első (1762.) évfolyamhoz irt előszavában így szól: „Rabener behauptet, in Deutschland würde sich schwerlich jemand

⁷ E. V. Zenker: Geschichte der Wiener Journalistik. Wien u. Leipzig, 1892. I., 46. ll.

⁸ Richter i. m. 267. l.

durch eine vernünftige Satyre bessern lassen. Vergeben Sie mir, mein lieber Rabener, haben Sie vielleicht von der sächsischen Nation auf uns geschlossen? ... ganz gewiss werden wir Ihnen in kurzer Zeit Wunder melden können, denn ich wette im voraus, dass diese Menschengesichter aufhören werden Thoren zu seyn, sobald sie dieses Blatt werden gelesen haben. Zum Zwecke, wir werden uns allemal in unsern Blättern um eine reine und gesunde Sittenlehre bemühen... Briefe, kleine Romane, Erzählungen, Gespräche, historische und critische Bemerkungen, kleine Übersetzungen aus den besten Ausländern etc. werden beständig mit einander abwechseln." Ennek az erkölcsjavítást célzó programnak szellemében tüzel Klemm a nemesség gallomániája, a latinos frázis-műveltség ellen, ennek szellemében küzd a színpad reformjáért s a német nyelv tisztaságáért; egyszóval nemcsak külső forma tekintetében, hanem tartalmi szempontból is egészen a német reformátornak, Gottschednek hatása alatt áll.⁹

Midőn Németország újabb áramlatok (Sturm u. Drang) és egyéniségek (Rousseau, Shakespeare) hatása alá került; midőn a „Litteraturbriefe“ írója (l. 48—51. levél) a szószaporítóan fecsegő és divatját mult orthodoxiát hirdető „moralische Wochenschrift“-eket mintegy kivégezte: Gottsched, a német szellemi életnek 1750. előtti diktátora, hazájában végleg elveszítette már évek óta ingadozó tekintélyét, Ausztriának kulturális feltámadásában azonban ismét szerephez jutott.¹⁰

Mintegy megpecsételése Gottsched Bécsben leendő befolyásának az az audiencia, melyet Mária Terézia 1749-ben kegyesen engedélyezett a tudós házaspárnak. Ugyancsak a század közepe táján kezdi Ausztria felújítani a német irodalommal való állandóbb jellegű érintkezését, miután azt a vallási harczok okozta ellenségeskedés idején a minimumra szállította le.¹¹

Gottsched hetilapjait már a harminczas években olvasták Bécsben.¹² A nagy királyné törekvései, ki egész életét népei

⁹ Bleyer Jakob: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. 16. l.

¹⁰ U. o. 12. ll.

¹¹ Richter i. m. 12. ll.

¹² Nagl—Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. II. k. 21. l.

nevelésének szentelte, nagyobb arányokban ugyanazok voltak, mint az erkölcsi folyóiratok programja: a talaj tehát elő volt készítve, a körülmények kedveztek a vállalkozóknak. Így lépett föl Klemm az első, már említett osztrák „moralische Wochenschrift”-tel 1761-ben és utána Sonnenfels József, kinek hetilapjai közül a „Der Mann ohne Vorurtheil” (1765—67.) cz. tett legnagyobb hírnévre szert. Szerkesztője merész támadásokkal illette a társadalom minden osztályát és ezért meg is kellett küzdenie a szigorú cenzurával, a míg újabb hetilap kiadására megkapta az engedelmet.¹³ Gottsched, mint a „Hanswurst” üldözője, már Klemmben is követőre talált, a színpadi reform igazi harczosa azonban Sonnenfels volt; újító törekvéseit főleg a „Briefe über die Wienerische Schaubühne” (1768.) cz. folyóiratában juttatta kifejezésre.

¹³ Zenker i. m. I. 49. ll.

I.

Windisch erkölcsi irányú hetilapjai és a „Pressburger Zeitung“ mellékletei 1810-ig.

Windisch kulturális úttörő, „Die Welt“ munkatársa. — A „Pressburger Zeitung“ szépirodalmi közleményei. — Melléklapok: „Der Freund der Tugend“, „Der Vernünftige Zeitvertreiber“, „Pressburgisches Wochenblatt“, „Hist.-krit.-moral.-polit. Beyträge“, „Politische Gespräche der Todten“, „Allgemeine deutsche Theaterzeitung“.

Mindazon szellemi áramlatok, a melyek Bécsnek századokkal visszamaradt kulturáját Gottsched működésének hatása folytán egyszerre modernebb irányba terelték, a császárvárossal egyidőben hazánknak egyik legműveltebb német lakosságú városát és annak szellemi körét is érintették. Bár a XVIII. század hatvanas éveiben még nem lehetett oly könnyen eljutni Pozsonyból Bécsbe, mint a mai közlekedési viszonyok mellett, a két város közötti érintkezés és kölcsönhatás mégis oly erős és állandó volt, hogy Pozsonyt egészen bátran tekinthetjük — művelődéstörténeti szempontból — Bécs külvárosának, „Vorstadt“-jának, a mely a székvárossal egyszerre kapott minden külföldről jövő impulzust.¹

Windisch Károly Teofil (1725—1793.), pozsonyi városi hivatalnok, majd polgármester, volt a hazai németnyelvű kulturtörekvések vezére, főmunkása. Életrajzát egy bizalmas barátja tollából Schedius Lajos közli a „Zeitschrift von und für Ungern“ első (1802.) évfolyamában, mint apósának és „érdekben dús elődjének“ biográfiáját. Szinte csodálkozva tudjuk meg ebből, hogy ez a sokoldalú tudós eredetileg a keres-

¹ V. ö. Bleyer Jakab: Egyet. Philol. Közlöny. 1914. évf. 218. ll.

kedői pályára volt szánva és szülővárosának ág. hitv. ev. iskoláján kívül magasabb tanintézetbe sohasem járt; nagy műveltsége azonban idegenekben és polgártársaiban egyaránt azt a benyomást keltette, hogy külföldi egyetemeken tanult. Ebből a tényből is beigazolódik, hogy Windisch a bécsi autodidakták példáján elindulva látott hozzá három évtizedes sokoldalú működéséhez. E működés főként három területen mozgott. Először is ugyanabban az évben (1761.), a melyben Sonnenfels vezetése alatt Bécsben a „Deutsche Gesellschaft“ megalakult,² alapított Windisch³ Pozsonyban is tudós társaságot. Erről az intézményről sajnos csak annyit tudunk, hogy feladatául a tudomány különféle ágainak művelését tűzte ki s hogy másfél évi fennállás után feloszlott.

Reformatori törekvéseinek második ága a Pozsonyban és Bécsben egyaránt felkapott „Hanswurst“ elleni küzdelem volt. „Hanswurst“ cz. vígjátéka 1761-ben jelent meg, még pedig előbb, mint „az osztrák tartományok felvilágosítása körül oly elévülhetetlen érdemeket szerzett Sonnenfels udvari tanácsos úrnak „Geisselhiebe auf den grünen Hut“ cz. darabja“, — mint Windisch említett életrajzírója mondja. A biográfus még hozzászéli: „Es beweist unendlich viel für den Muth meines Freundes der Vorgänger eines solchen Mannes gewesen zu seyn, wie Sonnenfels.“

Ezen vígjátéka révén valóban előzőjévé lett a bécsi színpadreformátornak; mindazonáltal az ösztönzést ehhez Klemmtől, főkép ennek a „Welt“-ben a pozsonyi színigazgatóval folytatott — lehet, hogy csak színleges — polemiájától kapta. Windisch az élénk érdeklődésen felül minden valószínűség szerint tevékenyen részt is vett a Klemm-féle hirlapi harcban. Ha a polemia valóságos volt, akkor lehetséges, hogy Windischtől való az az „egy jó baráttól“ írt és a színpadját körömszakadtáig védelő, lobbanékony Sebastiani-hoz intézett levél,⁴ melyben többek közt ezt olvassuk: „Hören sie auf den geschmacklosen Pöbel in Betracht zu ziehen, bemühen sie sich,

² Richter i. m. 141. l.

³ Szász Károly: Gr. Széchenyi I. és az Akadémia megalapítása. Budapest, 1880. 14. l.

⁴ „Die Welt.“ III. k. 76. darab.

dem kleinen Haufen der Vernünftigen zu gefallen.“ Ha ellenben mindez, mint Heppner is gondolja,⁵ csak Klemm ügyes kitalálása, Windisch szellemének akkor is bizonyosan része volt benne és a színpadnak lassan (végérvényesen csak 1773-ban) kivívott megújhódása⁶ nagy részben bizonyára az ő befolyásának köszönhető.

Másképp áll a dolog széptudományi és közhasznu folyóiratai ügyében kifejtett kiadói tevékenységével. Eleinte munkatársa volt a Klemm-féle „Welt“-nek. „Sie mussten sehr gut und brauchbar seyn diese Aufsätze eines Ungarn, um in ein Wiener Wochenblatt aufgenommen zu werden“, jegyzi meg Windisch barátja a Zs. v. u. f. Ungern-ben (I. 21. l.). Mint-hogy azonban a „Welt“-ben az egyes cikkek, elbeszélések, versek a szerzők névaláírása nélkül jelentek meg — sőt még a nevek kezdőbetűi is hiányzanak — lehetetlen megállapítanunk, hogy mi kitől származik. A „Welt“-ben megjelent egyik közleménnyel mégis találkozunk később a „mi Gottsched“-ünk folyóirataiban; ilyenek a „Der Donner“⁷ és „Eine Erzählung“⁸ cz. víg költői elbeszélések; mindkettő a házasságban előforduló apró konfliktusok szerencsés megoldását rajzolja.

Halottak beszélgetéseivel a „Welt“-ben és a „Pressburgisches Wochenblatt“-ban találkozunk.⁹ Ez utóbbiban Venus, Cupido, Midas, Croesus ajkairól halljuk a véleményeket, amabban Diogenes és Themistokles a szóvivők.

Ha Windisch hetilapjainak nemcsak egyes évfolyamai maradtak volna ránk, hanem vállalatainak teljes sorozatait átkutathatnók, bizonyára még számos darab azonosságát ki lehetne mutatnunk. Így azonban Windisch szerzőségét csak néhány darabra vonatkozólag állapíthatjuk meg.

⁵ Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Pozsony, 1910. 18. l.

⁶ U. o. 23. l.

⁷ „Die Welt“. II. k. 274. l. és „Der Freund der Tugend“. II. k. (1768.) 9. l.

⁸ „Die Welt“. II. k. 274. l. és „Der Freund der Tugend“ II. k. (1768.) 6. l.

⁹ „Die Welt“. II. k. 280. l. és „Pressburgisches Wochenblatt“. II. k. (1772.) 129. l.

Miután, mint idegen lapok munkatársa,¹⁰ tülesett a gyakorlat évein, önállóbb hírlapírói működéshez fogott: minden irodalomtörténeti cikk vagy nagyobb tanulmány, mely a XVIII. század vége óta napjainkig megjelent, Windisch mondja az 1764-ben megindult „Pressburger Zeitung” alapítójának. Ezt a „hagyományt” azonban megczáfolja Pichler Eleknek 1913-ban megjelent tanulmánya,¹¹ melyben hivatalos aktákra és üzleti feljegyzésekre támaszkodva kifejti, hogy a szóban forgó újságnak Landerer János Mihály volt a kiadója és megalapítója. Ezen állítását az „Avertissement” első mondata is támogatja, a melyből megtudjuk, hogy „Johann Michael Landerer, privilegierter Buchdrucker in Pressburg, hat sich entschlossen, wöchentliche Nachrichten von den neuesten und merkwürdigsten Vorfällenheiten in Europa sowohl, als besonders in dem Königreiche Ungarn zu drucken.” Ámde Windisch életrajzírója a Zs. v. u. f. Ungern-ben ezt mondja: „Die Pressburger Zeitung hat ihm ihren Ursprung zu verdanken.” Ez a biográfus pedig, mint jóbarát, mindenesetre jól volt tájékozva Windischnek irodalmi működéséről. Így talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha felteszszük, hogy Windisch volt a „Pressburger Zeitung” létrejövetelének értelmi szerzője, Landerer pedig az adminisztratív résznek önálló vezetője.¹²

Ennek a hírlapnak a programja nemsokára minket közelebről is érdeklő módon bővül: 1765. december 21-én azt a hírt olvassuk, hogy a kiadó, miután főtörekvése „diese Zeitung immer brauchbarer zu machen”, ahhoz „künftighin alle Wochen einige kleine Abhandlungen aus den nützlichen und angenehmen Wissenschaften” akar csatolni s egyúttal reméli, „dass diese Bemühung . . . diese Blätter auch weiter verbreiten werde.”

¹⁰ A „Beyträge zur altdorfischen Bibliothek der gesammten schönen Wissenschaften”-ben is megjelent Windischnek két kötete (1762.). Megjelent továbbá néhány cikke a „Beyträge der Augsburger Akademie zu den schönen Wissenschaften und freyen Künsten”-ben (Augsburg, 1764.).

¹¹ Entstehung der „Pressburger Zeitung” zum 150. Jahrgange. Kiadta Angermayer K., Pozsony, 1913. (Monographien zur Stadtgeschichte) 27—28. l.

¹² E véleményen van ifj. Angermayer Károly is. V. ö. „A Pressburger Zeitung története”. Pozsony, 1896. 2. l.

Csakugyan az 1766. évfolyamban megjelent néhány — az olvasóközönség művelésére szánt — elbeszélés, értekezés, melyek a hölgyközönség izlésére is tekintettel voltak.¹³ Ilyenek: „Erast und Elise” (igaz történet),¹⁴ „Geschichte der Fama”, „Versuch von den kriegerischen Begebenheiten der Stadt und des Schlosses Pressburg.”¹⁵ Ilyen irányú cikkek szórványosan már az előbbi évfolyamban is akadnak; pl. „Be-weiss, dass die heutigen Ungarn aus dem alten Reiche der Hunnen herkommen.”

1767-ben elhatározta Windisch, hogy a „Pressburger Zeitung”-hoz hetekint megjelenő szépirodalmi mellékletet csatol „Der Freund der Tugend” címen. A budapesti, bécsi és pozsonyi könyvtárakban ez az első évfolyam, sajnos, nincs meg, úgy hogy az újonnan megjelent folyóirat esetleges előszava, programja, megjelenésének oka felől nem kapunk semmi felvilágosítást. Mégis közelfekvő az a feltevés, hogy a „Pressburger Zeitung” 1766-iki évfolyamához csatolt értekezések „a hasznos és kellemes tudományok köréből”, kedvező fogadtatásra találtak és ezért határozta el magát Windisch külön melléklet kiadására.

A „Der Freund der Tugend” elnevezés nem önállóan kidolgozott összefoglalása a követendő programnak. Az, hogy egy bécsi lap 1766-ban „Freund der Tugend”-nek nevezi magát — Zenker szerint¹⁶ — nem egyéb, mint egyike az angol címek sokféle változatainak. Egyáltalán valószínű, hogy ez a kifejezés szállóige volt.¹⁷ Klemm a „Die Welt” III. kötetének (1763.) előszavát ezekkel a szavakkal végzi: „Freunde der Tugend, bleibt unsern Bemühungen gewogen!”

A bécsi „Freund der Tugend” követte irányról Zenker semmi különöset sem említ; ez is az erkölcsi irányú folyóiratok

¹³ A hölgyközönség az időtájt kétségtelenül olvasta már az időszaki sajtó cikkeit, elbeszéléseit. V. ö. „Die Welt”. III. k. (1763.) jan. 28-iki számát: „Unser Vorhaben gelang uns, wir sehen uns in Händen vieler Schönen”.

¹⁴ Másodízben megjelent a „Der Freund der Tugend”-ben. II. k. (1768.).

¹⁵ Másodízben megjelent u. o.

¹⁶ Zenker i. m. I. 52. l.

¹⁷ Berlinben 1755-ben megjelent egy „Tugendfreund”. L. K. u. k. privil. Anzeiger, II. k. (1772.) 239. l. és Kawczynski i. m. 25. l.

azon csoportjához tartozott, melyet a felvilágosodás századának irodalma hozott létre.

Irányuknak népszerű voltára jellemző, hogy ép úgy meg tudtak egyeztetni egymással „tradíciót és felvilágosodást, barokkultúrát és racionalizmust, a közjó érdekében”, mint a nagy királyné, Mária Terézia.

Windisch ezen első hetilapját („Der Freund der Tugend”, 1767—69.), épen úgy, mint a következőket [„Der vernünftige Zeitvertreiber” (1770.), „Pressburgisches Wochenblatt” (1771—73.)] s a „Pressburger Zeitung”-ot is Landerer János Mihály nyomta. A melléklapok az akkor mindenfelé használatos nyolczadrét alakban jelentek meg; a hetenkint kiadott egyes közlemények neve „Stück”, úgy mint a német és osztrák erkölcsi irányú hetilapokban. Az egyes kötetek egymástól formailag nagyon is eltérő dolgokat tartalmaznak¹⁸ s ezek minden fölismerhető terv és elrendezés nélkül váltakoznak egymással. Minden közlemény — az akkori szokás szerint — névtelenül jelent meg, s így nem tudjuk megállapítani, hogy mennyiben származnak Windisch tollából, vagy pedig esetleges munkatársaktól. Annyi azonban bizonyos, hogy e folyóiratokban is, miként az akkori hirlapirodalomban és első sorban a „moralische Wochenschrift”-ekben az átvett anyag, más újságokból való cikkek utánnyomása jelentékeny részét tette a kötet tartalmának. Az átvétel mindjárt az egyes „darab”-ok jeligéinél szembetűnő; ugyanazt az idézetet találjuk sokszor több folyóiratban is. Ezek az aranymondások hol a még mindig kedvvel olvasott Gellert—Rabener-féle irány képviselői, hol azok angol példaképei, Pope, Richardson, Young műveiből vett gondolatok. Valamint e jelmondatok mind az erény üdvös voltát hangsúlyozzák, úgy az erkölcsi irányú folyóiratok minden közleménye is az erény útját igyekszik megmutatni.

Magá a „Der Freund der Tugend”-nek 1768.-i kötete, melyhez a három (1767., 68., 69.) közül egyedül sikerült hozzájutnom, kisebb regényeket, verses történetkéket, tanító meséket, reflexiókat, alkalmi költeményeket és talányokat tartalmaz.

¹⁸ Windisch hetilapjaiban is ugyanazokat a tárgyköröket találjuk meg, a melyeket Klemm a „Die Welt”-nek (l. fönt 9. l.) előszavában programmjául kijelöl, még pedig mindazon különféle formákba öntve, melyeket Klemm is említ.

„Speculo vos uti volo“ — ezzel a jelmondattal vezeti be első regényszerű darabját, melynek címe: „Geschichte einer goldenen Tabaksdose“. Az elbeszélés meséje szegényes, inkább csak keretéül szolgál az erényes életmód megismertetésének. Mind megannyi barokk nevű szereplőjét (Philint, Klelie, Celinde, Dorand stb.) inkább jellemüknek, szokásaiknak leírásából ismerjük meg, mintsem hogy karakterük a cselekményből domborodnék ki. Különösen a nők „erényes foglalkozásairól“ olvasunk ismételten, a mi kétségtelenül a nőolvasók érdeklődésére számító motivum. „Den Geschmack des schönen Geschlechtes zu bilden, ist eben so viel, als die Ehre eines Staates befördern“, ezt olvassuk a „Pressburgisches Wochenblatt“-ban [III. (1773.) 303.]; ez a felfogás már általánossá vált a XVIII. század utolsó évtizedeiben. A hölgyközönség művelésére és gyönyörködtetésére külön hetilapok is szolgáltak, mint pl. Sonnenfels két folyóirata „Theresie und Eleonore“ és „Das weibliche Orakel.“ A „Der Freund der Tugend“ következő regényéből „Ascanio és Sophrosine“ történetéből azt a tanulságot vonja le a szerző, „dass die Beständigkeit in tugendhaften und ädlen Handlungen der sicherste Weg zur Erlangung der Glückseligkeit sey“. Ezzel a felfogással már az angolok morális hetilapjaiban találkoztunk. Az erény jutalmául nyert boldogság a szép családi élet, melynek erkölcsi nemesítése egyik főfeladatuk e hetilapoknak. A jólelkű „Olint“, az „Olint und Olivia“ cz. történet főszereplője, még özvegyember korában is a legtokéletesebben neveli gyermekeit. „Erast és Elise“ kitartó hűségük jutalmát ugyancsak a család csendes boldogságában nyerik el.

Mindezen tanító irányú elbeszélések minden pozitív hátteret nélkülöznek, olyanok, mint az Európaszerte dívott barokkköltészet és irodalom általában. Olyan itt a háttér, mint Molière darabjaiban, d'Urfé regényében, Gessnernél s a német „Fabeldichter“-eknél, egyszóval megfelel a „moralische Wochenschrift“-ek homályos milieurajzának.

Egyetlen rövidke közlemény van, a mely lokális színezetű: „Ein Roman nach der heutigen Mode in gangbarer Münze des Königreichs Ungarn“. Az egész történet csak egy oldalra terjed: „Nachdem Harpax die Ehre hatte die vielen Pfenninge der reichen Fulvia kennen zu lernen... so verliebte er sich

sterblich in Ihre Kreutzer, und erhielt endlich das erwünschte Jawort von Ihren halben Gulden. Dann machte er freudigst alle Anstalten zu der Hochzeit mit Ihren Gulden, vermählte sich glücklich mit Ihren Thalern, und lebt itzo vergnügt mit Ihren Dukaten“.

Ezzel már a humoros elbeszélésekhez érkeztünk. Van köztük versbe foglalt történet vagy rövid prózai „Anekdote“. A családi perpatvar szolgáltatja a témát a „Der vergnügte Ehestand“, „Der Donner“ cz. versekben; a „Der scheue Ehemann“ hőse még a menyországbán sem mer a felesége közelében tartózkodni. „Der Held“, „Der junge Arzt“ szintén tréfás apróságok versbe foglalva.

A mesének tanító célzatát erősen hangsúlyozza a „Der Freund der Tugend“:

„Das kleinste Thier, wanns im Aesopus spricht,
Sagt oft weit mehr, als Solon von Athen:
Man horcht ihm zu, und findt die Lehre schön,
Allein, Solone hört man nicht!“

A meséket hosszabb-rövidebb prózai formába önti, mind-egyiknek a tanulságát kidomborítja. „Das Unrecht sitzt dem Unrecht überm Haupte, und Rächer kommen eh mans meynt!“ Erre tanít a „Das Heupferd“ cz. történet. „Der eingebildete Vorzug“ a pók és a méh versengését meséli el. „Der gereiste Thor“ egy egérke viselt dolgairól szól. „Der Fux und der Hahn“, „Chenteclär“, „Me. Perlet“ és „Reinart“ esetéből vonja le azt a következtetést, „dass das Ende alles Vergnügens ein Wehe sey!“ Jellemző, hogy a középkori állateposz e tipikus alakjai az „olympusi díjért“ versengenek és hogy az események folyamán Jupiter is megjelenik: az internacionális tartalom klaszszikus díszítményekkel bővült, a Mária Terézia korabeli humanista iránynak megfelelően.¹⁹ Találkozunk olyan mesével is, a hol a „megféleztet bosszúvágyat“ egy kínai király esetéből ismerjük meg. A mesék anyaga tehát többnyire az ősrégi témák köréből való, a tanulság levonásában nyilvánuló felfogás pedig a német irodalom XVIII. századbéli meseíróira emlékez-

¹⁹ Nagl—Zeidler i. m. II. k. 659. l.

tet, kik minden elődjüknél jobban kidomborították azt az erkölcsi motívumot, a mely az ember boldogulása szempontjából hasznos lehet. A mesék külső alakja azt a következtetést engedi meg, hogy azok szabad átdolgozások, mert sem Lessingnek tömör prózájában nincsenek írva, sem pedig Gellert—Lafontaine meséinek hosszabb verses alakját nem öltötték: ezeket Windisch (vagy más előttünk ismeretlen szerző) olvasmányainak alapján valószínűleg emlékezetéből írta meg.

Változatos témákról szólnak a reflexiók. A moralizáló irány különösen a legelsőben tűnik ki: „Vom ehrlichen Manne“ cz. alatt a következő irányelvet ismerjük meg: „Die Ehre ist also nichts anders, als eine Folge der Ehrlichkeit. Und da die Ehrlichkeit allein in der sittlichen Tugend bestehet, so wird nur derjenige den Nahmen eines ehrlichen Mannes mit Recht verdienen, der sich allein auf dem Pfade der Tugend erhält, und nie die verächtlichen Wege des Lasters einschlägt“. Az önzés ellen kel ki a „Vom Eigennutze“ cz. közlemény; írója kifejti, hogy a becsületes ember megelégszik a mindennapi kenyérrel. A könyörületességet egy másik cikk — „Vom Mitleiden“ — mint emberi gyengeséget fogja fel, mely a fantázia eredménye és mely „von einer Leidenschaft zu leicht verschlungen wird“. Az időnek hasznos és jó dolgokra való fordítására buzdítja az olvasót az „Uiber die Zeit“ cz. reflexió. Leírásokkal tarkított fejtegetés a „Vom Winter“ című; figyelemre méltó, hogy a szerző itt az északi szélnek egészségügyi fontosságát is kiemeli. A „Gespräch von der Lotterie“-ben a kabala értéke kerül szóba, végül a dialogus egyik szereplője legyőzi ellenfelét, a babona védelmezőjét.

Egy magasabban szárnyaló közleménnyel is találkozunk: „Uiber die Dichtkunst und Musik“ cím alatt esztétikai fejtegetést olvasunk. Az a körülmény, hogy egy a nagyközönségnek szánt szépirodalmi lap hasábjain ilyen tudományos témával, elméleti cikkel találkozunk, nem rendkívüli dolog a XVIII. században, a mikor széptudományi kérdések a laikusokat nem kevésbé foglalkoztatták, mint az illetékes tudósokat.²⁰ A szóban forgó értekezésben Sonnenfels²¹ álláspontját — a ki

²⁰ Zenker i. m. II. k. 54. l.

²¹ V. ö. Jánosi Béla: Az aesthetika története. Budapest, 1901. III. k. 98. l.

Winckelmann táborához csatlakozott — fejtí ki az ismeretlen szerző. „Hier muss man allein das Herz urtheilen lassen. Die Poesie und Musik wird Natur seyn, wenn dieses davon eingenommen wird, sie wird es aber nicht seyn, wenn das Herz dadurch zum Eckel gebracht wird“. A természet a művészet példaképe; ez a szabály Gottsched „Versuch einer kritischen Dichtkunst der Deutschen“ (1730.) cz. munkájának megjelenése óta állandó marad a XVIII. századbeli német esztétikai elméletekben. Már Gottsched is csak a szép természet utánzását kívánta. Winckelmann új korszakot jelentő műve „Geschichte der Kunst des Alterthums“ (1764.) ezt a felfogást oda módosította, hogy ezentúl azt kívánták a művésztől, hogy a természetből kiindulva, megalkossa a legfőbb ideált, az elképzelhető legtökéletesebb szépséget, mert „a szépség“ a művészet legvégső célja. Hetilapunk cikkírója is követeli: „dass sich der Künstler über die gemeine Natur erheben müsse, und weil die Nachbildung der Schönheit sein einziger Endzweck ist: so stehe es ihm frey, dieselbe allenthalben in seinen Werken zu concentrieren, damit sie uns stärker rühre. Die Natur hat vielleicht niemals einen menschlichen Charakter, wie Karl Grandison aufzuweisen gehabt; allein der Dichter hat sich bemühet, ihn so zu bilden, wie der Mensch nach dem vorhergehenden Willen Gottes hätte werden sollen . . . Mit einem Worte der Dichter hat die Natur verschönert!“

Hetilapunk erkölcsi irányú elbeszélései megvalósítják ezt az elvet: Ascanio és Sophrosine, Erast és Elise, Olint és Olivia ideális jellemű emberek; ez az idealizáló jellemfestés azonban épen úgy lehet a „moralische Wochenschrift“-ek eredeti, a költészetnek erkölcsjavító célját hangsúlyozó felfogása (mely változatlanul megmaradt a nyugatról kelet felé terjedő folyóiratokban), mint a Winckelmann és követője, Sonnenfels által hirdetett szépségteória megvalósítása. Mégis érdekes, hogy így összetalálkozik a századeleji irodalmi irány és az akkoriban legújabb esztétikai elmélet a bécsi kulturális reformátornak, Sonnenfelsnek a kezében, a ki hetilapjaiban a régi mintákat követte, elméleti műveiben pedig Winckelmann elvét hirdette.

Teljesen megfelel a felvilágosodás századában uralkodó észkultusznak a „Gedanken über die Vortrefflichkeit der

menschlichen Vernunft" cz. értekezés. A gondolkodó ember hatalmába keríti az egész természetet: „Die Vernunft zeigt dem Menschen nicht allein die äussere Gestalt, die Schönheit und den Wehrt eines jeden Gegenstandes; sondern sie gewähret ihm auch den wirklichen Genuss desselben. Die Wissenschaften allein machen ihn zum Herrn der ganzen Erde, und sie erwerben ihm den Besitz seines Reiches“. Az ember már egyenes járásánál fogva is fölötte áll minden más teremtet lénynek; ezt bizonyítja a „Von der Kenntniss des Menschen“ cz. fejtegetés írója. Értekezése Pope szellemében van írva: „Vor allem lern, o Mensch, den Menschen kennen!“ Az „ember“ megismertetését a szerző mindjárt az újszülött csecsemő testi életének leírásával kezdi el, egyúttal orvosi tanácsokat ad arra nézve, hogy mikép kell ápolni a kis gyermeket. Kétségtelenül Rousseau „Émile“-jének visszhangja ez a rész. Ismét Sonnenfels az, a ki a nyugatnak ezen új korszakot jelző eszméit hazánkba eljuttatja: leghíresebb hetilapjában („Der Mann ohne Vorurtheil“, 1765—67.), alig néhány évvel az „Émile“ megjelenése (1762.) után már fennhangon hirdeti az új evangéliumot. A szóban forgó értekezés felvilágosodott szerzője azonban nem mindig csatlakozik a legújabb felfogás zászlajához; így pl. ellene van Lavater eszméinek, a melyek még annak „Von der Physiognomik“ (1772.) cz. művének közzététele előtt hozzánk eljutottak. Azt mondja: — „Man hat zu allen Zeiten Leute gefunden, welche auf ihrer eingebildeten Kenntniss in der Physiognomie eine Wahrsagerwissenschaft bauen wollen. Es ist aber ausgemacht, dass sie die wahre Beschaffenheit der Seele nimmer aus dem äusserlichen Aussehen der Augen, des Gesichts, oder Körpers haben entdecken können; und dass die Bildung der Nase, des Mundes und anderer Gesichtstheile ebensowenig zur Bildung der Seele beytragen, als Grösse der Gliedmassen zur Bildung der Gedanken“.

A föllendülő történettudománynak egyik terméke „Versuch von den kriegerischen Begebenheiten der Stadt und des Schlosses Pressburg“. Szerzője Jordanes, Bonfini és Bél adataira hivatkozva elmondja az ebben az eredetileg „quád várban“ a huszita háború folyamán történt eseményeket. Ismét két közleménnyel találkozunk, melyek a

nőolvasók érdeklődése mellett bizonyítanak: „Schreiben an das Fräulein v. P.“; általános reflexiókon kívül, melyek inkább ellene vannak a „tudós“ asszonyoknak, értesülünk egy hollandus polyhistor-asszony, Anna Maria von Schurmann, nagy műveltségéről, a ki orvosi, asztronómiai és fizikai dolgokkal foglalkozott. A „Versuch einer Schutzschrift für die bösen Weiber“ Xantippét veszi pártfogásába s azzal védelmezi ezt az évszázadok óta oly kedvezőtlenül megítélt asszonyt, hogy Sokrates nem törődött a családjával és minduntalan megsértette a házi rendet.

Ezzel áttekintettük a kötet hosszabb darabjait, főbb prózai közleményeit, epikus tartalmú verseit.

A költemények két csoportja van még hátra: „Gelegenheitsgedichte“ és „Sinngedichte“.

Az alkalmi költemények igen szűk körben mozognak, a mint azt a címekből is megítélhetjük: „An einen Freund bey seiner Vermählung“, „Auf den Sarg eines Lehrers“, „Trostgedicht an einen betäubten Freund über den Verlust seiner Gattin“, „An einen berühmten Virtuosen“, „Auf den Tod des künstlichen S.“, „An Herrn Bar. v. W. bei seiner Abreise von Pr . . 1762.“; valamennyi meglehetősen általánosságban tájékoztat az eseményről, a melyhez fűződik.

Az ú. n. „Sinngedichte“-hez számíthatjuk a következőket: „Der Geitzige“, „Die Gleichheit der Menschen“, „Auf den Kaffee“, „Der Mensch und die Zeit“, „Liebe und Zwietracht“, „An einen Klügling“. Ezekben is a mindenfelé hangoztatott erkölcsi elvek versbefoglalásával van dolgunk. Az egyik költemény („Meine Freunde und Feinde“) egyes soraiból összeállíthatjuk az egész erkölcsstant, melyet e hetilap magáénak vall:

„Der Gott und seinem Worte spottet
 Und sich zu blinden Schwärmern rottet,
 Der sich der Tugend nicht befleisset,
 Gesetz und Ordnung niederreisset,
 Der immer stolz die Weisheit nennet
 Und kaum ihr äussers Wesen kennet,
 Der nichts als magre Reime schmieret
 Und ängstlich leeren Witz gebietet:
 Dem bin ich Feind“.

Annak pedig, a ki mindennek ellenkezőjét teszi: „Dem bin ich Freund“.

Még a „Gedanken“ cz. alatti rövid velős mondások alkalmasak arra, hogy röviden összefoglalva megismerjük azt az erkölcsi irányt, melynek követésére a „Freund der Tugend“ buzdít. A jellemzőbbek a következők: „Der wahre Gelehrte weiss die Tugend zu schätzen“. „Der Geitzige ist der Sklave seiner Reichthümer“. „Die wilden Leidenschaften foltern das Herz.“ „Einfalt ist eine lebenswürdige Tugend.“ „Der Geist ohne Wissenschaft ist nur eine Wasserblase mit Luft gefüllt, die in dem ersten Augenblicke vergeht“. Mindezeknél kifejezőbb azonban a következő aranymondás: „Alcest hat Tugenden und Verdienste, die Vernunft ist seine Führerin, und die Tugend leitet seine Handlungen“. Ez a két irányelv, az észszerű és erényes cselekvés az, a melyet mindenféle alakban hangoztat a hetilap, ez az a kettős jelszó, a mely a felvilágosodott abszolutizmus korának elméit lelkesítette. E modern, speciálisan tizennyolczadik századbeli eszmék alapja azonban még mindig a vallásos érzés, a mint azt az egyik „zsoltár“-nak nevezett költemény (Die Vorsehung) oly szépen kifejzi:

„Wer ist mein Freund und Trost und Ruh
Auf Erd, und Himmel? — Gott nur du!“

Végül találkozunk egy fordítással is: „Der Tod Abels, aus dem Italiänischen des Herrn Peter Metastasio übersetzt. Ein Singpiel“. A fordítás verses, egyes sorai 6—8—13 szótagosak. A fordítást magának Windischnek tulajdoníthatjuk, életrajzíró barátja a Zs. v. u. f. Ungern-ben (I. k. 17—18. l.) azt mondja: „Zum Beweise seiner Talente mag es dienen, dass er die italienische Sprache ohne Beyhilfe eines Meisters sich so eigen gemacht, dass er nicht nur die besten Schriftsteller dieser Nation verstehen, . . . sondern selbst sehr gut übersetzen konnte“. Ez épen nem különös jelenség, hiszen az olasz irodalom Ausztriában szinte hazai termék volt;²² egyes költők, mint Apostolo Zeno, Casti, Metastasio Bécsben éltek és állandóan dolgoztak az ottani színházak számára. Az olasz opera Bécsben egészen Mozartig uralkodó volt. Pozsony is érdeklő-

²² Nagl—Zeidler i. m. II. k. 84. l.

dött az olaszok iránt: Windisch idejében Valere Zenere a „Noble Congregation de Notre Dame”-ban tanította az olasz nyelvet.²³

Ugy látszik, hogy a „Der Freund der Tugend” a közönség körében nagy tetszésre talált. A „Pressburger Zeitung”-ban (1770. január 3.) ugyanis azt olvassuk, hogy az eddigelé hetenként szétküldött hetilap, a „Der Freund der Tugend” a harmadik kötettel megszűnik; mindjárt utána pedig ez az értesítés következik: „So hat man die Liebhaber desselben hiemit benachrichtigen wollen, dass man, das dieser Zeitung heute beygelegte Blatt des Vernünftigen Zeitvertreibers alle Mitwoche ununterbrochen fortsetzen, und die Stücke auch einzeln, jeden halben Bogen für 3 Kr. hintangeben wird”. Erről az eddig még elő nem került folyóiratról többet nem tudunk; talán később sikerül valamely régi liceumi könyvtárban vagy magángyűjteményben egy példányt megtalálnom s e révén munkámat utólag kiegészítenem. Windisch tevékenységének megítélésében azonban — azt hiszem — ez a körülmény nem fog érezhető hiányt okozni; mert ez a második folyóirat, mely 1770-ben „jött ki”, lényeges pontokban aligha különbözött az elsőtől.

Az 1771—73. években a „Pressburger Zeitung”-nak már harmadik mellékletével találkozunk: ez a „Pressburgisches Wochenblatt”. Ennek a folyóiratnak első évfolyamát szintén nem sikerült megtalálnom azon könyvtárakban, a melyekhez hozzáférhettem; azonban az előszó ismerete nélkül is (ha ugyan egyáltalán volt előszó) megállapíthatjuk ennek az utolsó erkölcsi irányú hetilapnak — az előbbihez képest bővített — programját a meglévő II. (1772.) és III. (1773.) évfolyamok alapján.

A második évfolyam néhány hosszabb lélekzetű története az erény diadalát meséli el. Megismerkedünk az erényes Virginiával („Geschichte der Virginia”), a ki állhatatosan küzd Appius Claudius ellen. „Der Triumph der Tugend” egy elszegényedett kereskedőnek az esetét mondja el. „Der rechtschaffene Sohn” főszereplője egy barcelonai ifjú, a ki szabadságát áldozza fel azért, hogy apjának hitelezőjét kielégítse; ezzel az odaadó gyermeki szeretettel azonban megnyeri a gazdag ke-

²³ Pressburger Zeitung, 1767. 91. sz.

reskedő szívét, ki vagyónát és leánya kezét adja neki jutalmul: „So viel Wirkungen kann die wahre Tugend hervorbringen, und so gewiss ist es, dass ihrer Macht auch das roheste Herz nicht widerstehen kann!“

Az eseményes tartalmú közlemények, melyeknek ismeretése még hátra van, már csak pár sorra, legfeljebb egy-egy lapra terjedő apróságok. Témájuk többnyire a történelem közkincséből való. Olvasunk „anekdotákat“ Torquato Tassoról, Ptolemaeusról, Croesusról, Platonról; továbbá Cimon életéről és jelleméről; arról is értesülünk, hogy Cyrus elengedte Tigranest a fogságból, mert feleségét oly odaadóan szerette. E témák némelyikét kétségtelenül Plutarchosból, ki a XVIII. században igen népszerű volt, ismerte a névtelen szerző. A még mindig közkedvelt „halottak dialogusa“ is erkölcsi tanítás keretében szolgál. Hetilapunkban Themistokles és Diogenes a meglelégedés erényéről beszélgetnek.

Egy régi fabliau-téma is előkerül („Der Doktor wider seinen Willen“); a történet orosz földre van átültetve. A kiadó, vagy más szerző francia irodalmi ismereteit bizonyítja továbbá Fontenelle egy megjegyzése (az egyiptomi piramisokról szóló ismertetés végén), St. Evremont egyik Ninon de Lenclos-hoz inézett levelének kivonata („Die Kunst zu lieben“), egy Buffon-ra hivatkozó természetrajzi értekezés (a sertések borsókáiról); az a kérdés, hogy e közlemények szerzője maga is otthonos volt-e a külföldi irodalomban, vagy pedig ismerte Herlnék²¹ idegen nyelvekből való fordításait, nem dönthető el.

Történelmi fejtegetésekkel is találkozunk: „Gedanken von dem Uibergange der Hunnen nach Amerika“; ez az értekezés már a Pressburger Zeitungnak 1766.-i évfolyamában is megjelent. „Von den Galeerensklaven“, „Von den ägyptischen Pyramiden“ szintén ebbe a csoportba tartoznak.

Érdekes a különböző találmányokról szóló cikk azon része, a mely az ujságok és folyóiratok eredetéről a következőket mondja („Verzeichniss der vornehmsten Entdeckungen, welche seit einigen Jahrhunderten gemacht worden“, 72. l.): „Ein Arzt Theophrast Renaudot, schrieb die ersten Zeitungen in Frankreich 1631. Die gelehrten Zeitungen haben erst 1723.

²¹ Richter i. m. 267. l.

in Frankreich ihren Anfang genommen; die Leipziger gelehrten Zeitungen aber hat Krause schon 1715. herausgegeben". A szerző tévesen van informálva a francia tudományos folyóiratok keletkezése felől, mert a „Journal des Sçavans” már 1665. óta megjelent.

Azonban az eddigieknél jóval nagyobb tért foglalnak el a Wochenblattban a természettudományi és gazdasági közlemények. Windisch szélesebb látókörére vall az a tény, hogy ezeket a részben hosszabb értekezéseket, részben rövid cikkeket főképpen külföldi folyóiratokból vette át. Mint forrásait megjelöli a következőket: „Universal Magazine”, „Mémoires de l' Académie des Sciences”, „Strelitzische Anzeigen”, „Journal Oeconomique”, „Berliner Sammlungen”, „Gazette littéraire de Berlin”, „Journal des Sçavans”. Közelfekvő feltevés, hogy Windisch nem közvetlenül a francia forrásokból, hanem német folyóiratokból vette át őket. Így nevezetesen több cikket egyidejűleg a bécsi „Realzeitung”-ban is megtalálunk.

Ez a „K. u. k. allergnädigst privilegierte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und Kommerzien” az 1770. év végén indult meg és a Kurzböck-féle „Comptoir der Künste, Wissenschaften und Kommerzien” nevű intézménnyel állott összekötötetésben. Iránya, melylyel Windisch egykorú pozsonyi lapját, mint egyik munkatársának vállalatát természetesen befolyásolta, elsősorban praktikus volt, később mindinkább irodalmi organum lett belőle. Mint ilyen azonban nem annyira szép-irodalmi közleményeket hozott, hanem inkább irodalomtörténeti cikkeket, bírálatokat, elmélkedéseket.

A mint a „Realzeitung”-ban évről-évre fogynak a morális irányú elbeszélések, úgy Windisch is mindinkább elpártol tőlük. A „Pressburgisches Wochenblatt” harmadik (1773.) évfolyamában csak két erkölcsös történet található: az egyik, „Lysimachus” ezzel a felkiáltással végződik: „O, wann hören die Monarchen auf, wie Alexander zu herrschen, und wann fangen sie an, wie Lysimachus zu denken?” — „Beyspiel strenger Gerechtigkeit” cím alatt Károly, burgundi herceg, gonosz helytartójának bűnhődéséről van szó.

Az „anekdoták” épen úgy mint az előbbi (1772.) kötetben, történelmi tárgyúak: XI. Lajosról, Turenne tábornagról,

Dioğenesről, Pilatusról szólnak; vagy általános tulajdonságokat szemléltetnek, mint pl.: „Der geadelte Bürger“, „Beispiel der Treue und Liebe eines Hundes“.

A csekélyszámú elbeszélő közleménynyel szemben viszont — a kor filozófáló hajlamának megfelelően — sok a reflexió. Ezeknek a legnagyobb része magával az emberrel, az ember életviszonyaival, az ember földi rendeltetésével foglalkozik. Ilyenek: „Allegorische Beschreibung des Zustandes der Menschen in der Welt“, „Die vier Stufen des menschlichen Alters“, „Von der Zahl der Menschen auf dem Erdboden“, „Uiber die Erhaltung der Gesundheit.“ Young egy gondolatán alapszik a „Gedanken über den grossen Wert der Zeit“ cz. fejtegetés, mely ezt az igazságot részletezi: „Verschwendete Zeit ist Daseyn, gebrauchte Zeit ist Leben.“ Montesquieu és Herder eszméit találjuk meg „Betrachtungen über das Clima in Ansehung der Sitten und Gesetze“ cz. alatt.

A természettudomány „als das Favoritenstudium des jetzigen Jahrhunderts“, nagy fontosságú az emberi nem boldogulása szempontjából; ezt a gondolatot fejti ki a „Vom Nutzen und der Nothwendigkeit öffentlicher Naturalienkabineter für einen Staat“ című hosszabb értekezés: „Die Naturgeschichte führet uns gerade auf den Urheber der Natur, und giebt die nächste Gelegenheit zur Verbesserung unserer Sitten“; „Zur Bildung des Geschmacks ist die Naturwissenschaft unentbehrlich“; „... wer kennet nicht den grossen Einfluss eines guten Geschmacks auf die Verbesserung der Sitten, und die Denkungsart eines jeden Menschen!“ „Den Geschmack eines ganzen Volkes verbessern heisst: die Glückseligkeit eines Staates erhöhen“. Ezek az idézetek szemléltetik az értekezés gondolatmenetét, morálfilozofiai felfogását.

A természettudományak erkölcsnemesítő eszközként való felhasználása volt tehát — a „Realzeitung“ egykorú évfolyamainak praktikus iránya mellett — annak a magyarázata, hogy Windisch hetilapjaiban mindinkább eltért a „moralische Wochenschrift“-ek szépirodalmi és didaktikus irányától és a „Pressburgisches Wochenblatt“-ban oly nagy tért engedett a természetrajzi és gazdasági cikkeknek, a melyeket, miként az előző II. (1772.) évfolyamban, nagyjából külföldi folyóiratokból vett át.

A felvilágosodás népszerű filozófiája azt vallja, hogy minden egyes individuumnak hozzá kell járulnia az „egész” boldogulásához. Ennek az elvnek a visszhangját találjuk több fejtegetésben. „Die Reise nach dem Monde” cz. közlemény végzava: „Das Leben aller Menschen, welche nicht immer den grossen Zweck, warum sie leben, vor Augen haben, ist nichts weiter, als eine grosse Reise nach dem Monde.” Egy dialogus, melyben Sokrates és Epigenes az igaz életről („Vom wirklichen Leben”) társalognak, ezzel a konklúzióval végződik: „Hiemit sind diejenigen, welche etwas schädliches thun, nicht besser, als ein lebloser Stein.”

Az „elképzelhető legjobb világ”-ról szóló, Leibniz—Wolff-féle tan tükröződik vissza egy cikkben, mely azért is érdekes, mivel tanuságot tesz arról, hogy a francia irodalom korszakalkotó termékei kevés idővel megjelenésük után hozzánk is eljutottak. „Gesammelte fremde und eigene Beobachtungen aus dem Reiche der Natur” czímen többek közt a következőket olvassuk: „Der Verfasser der Gedanken vom Instinkt der Thiere... redet im Dictionnaire Encyclopédique von ihrem Instinkte also, dass nicht viel fehlet, er lege ihnen gar Verstand und Vernunft bey”. „Besser machte es der Verfasser der Theorie du Système animal. Er beweiset im ersten Abschnitte des zweyten Theils, dass die Abneigung und Feindseligkeit der Thiere gegen einander ein vortrefflicher Beweis für die besste Welt sey. Denn, sagt er, dass sich die Thiere zerstören, das geschiehet zu ihrem grossen Vortheile. Auf der einen Seite werden dadurch viele neue Gattungen hervorgebracht... auf der andern Seite aber ist die Entstehung neuer Geschlechter andern Geschlechtern gar nicht nachtheilig.” „Die Thiere empfinden, urtheilen, mit diesen Fähigkeiten dienen sie der Welt zur Zierde, uns aber zum Nutzen, und erfüllen sowohl die Absicht der Natur, als den uns unbekanntem Willen, den der Schöpfer bey ihrer Hervorbringung gehabt hat.”

A természetnek minden része egy-egy bizonyíték tehát a XVIII. századbeli ember szemében a „legjobb világ” mellett és minden, a mi létezik, úgy tölti be igazán czélszerűen a hivatását, ha az embernek, a teremtés koronájának, a szolgálatába szegődik. Az állat sohasem fogja elérni azt a magaslatot, a melyen

az ember van. Képességei, a tapasztalatokon nyugvó, józanabb „Verstand“ és a transzcendentális problémák megoldására törekvő „Vernunft“ minden más élőlénytől megkülönböztetik. Descartes óta a legfontosabb filozófiai témák egyike az emberi értelem; az e fölött való elmélkedés a XVIII. században ugyancsak virágzik. Hetilapunk egyik értekezése is fejtegeti: „Woher es komme, dass ein jeder mit seinem Verstande zufrieden ist“; a kérdés felvetője azt a megoldást találja, hogy minden ember csak a saját eszével méri meg az észbeli képességek lehetőségeit. „Der Unterschied zwischen einem Gelehrten und Ungelehrten“ cz. cikkében pedig azt bizonyítja a szerző, hogy a tanult és tanulatlan ember látóköre olyan arányban áll egymáshoz, mint az álló és az ülő ember látóköre.

A „Gedanken“ cím alatti arany mondások közül érdekes a következő: „Die Scharfsinnigkeit, und ein erhabener Verstand, sind nicht halb so nützlich, als die gesunde Vernunft“. Majd ugyanitt egy rousseau-i gondolattal is találkozunk: „Alle Menschen sind natürlich gut, wenn sie nicht Wollust oder Eigennutz zum Bösen verleitet“.

Összefoglalva e részletkérdéseket, megállapíthatjuk azt, hogy a „Pressburgisches Wochenblatt“ inkább filozófiai elveket és természettudományi ismereteket terjesztő lap volt,²⁵ a „Der Freund der Tugend“ viszont főleg szépirodalmi és erkölcsi irányú közleményeket tartalmazott. Mind a két hetilap azonban különböző tárgykörök révén ugyanegy célra akarta nevelni olvasóközönségét, a boldogulás útját akarta számára egyengetni.

Windisch lapjainak sokoldalú programja részleteiben tükrözi az újraéledő Ausztria-Magyarország-beli szellemi áramlatokat, a melyek külföldről új eszmékkal tápláltattak. E lapok tehát semmiképen sem szolgáltak rá Ferenczynek le-sújtó ítéletére,²⁶ mely szerint a XVIII. század második felére eső németnyelvű időszak folyóiratok „tartalmilag üres, szegényes kiállítású“, épen kínálkozó alkalmak révén keletkezett utánzatok. Habár igen gyakran az egyes számok terjedelméhez

²⁵ Heppner feltevése tehát (i. m. 20. l.), mely szerint „Windisch a Pressb. Wochenblatt“-an valószínűleg a jóizlés érdekében a „Hanswurst“ ellen küzdött — helytelen.

²⁶ Ferenczy József: A magyar hirlapirodalom története. 16. l.

kellett igazodnia a tartalomnak,²⁷ mégsem szabad ezen külső ügyetlenség miatt félreismernünk azt is, a mi bennük igazán értékes, hanem bátran elfogadhatjuk Windisch barátjának véleményét, a ki²⁸ így ír ezen hetilapokról: „Ob jemand wohl den unermüdlichen Eifer des Verewigten zur Aufklärung seines Vaterlandes verkennen könnte!“ Annál inkább feltétlen elismeréssel kell adóznunk Windischnek, mert irodalom-reformatori tevékenységét — a XVIII. század bevett szokása szerint²⁹ — nem mint kenyéradó mesterséget, hanem csak mint mellékfoglalkozást üzte és mint városi hivatalnok, majd pedig mint a magisztrátus feje, olyan hivatalt töltött be, mely magában véve is egész embert követelt.

* * *

Az erkölcsi irányú hetilapoknak érdekes elkésett utódjuk akadt. Ugyanis a „Pressburger Zeitung“ 1783. évfolyamában (36. sz. máj. 3.) részletes hirdetést³⁰ közöl egy „Historisch-kritisch-moralisch-politische Beyträge zur Beförderung der deutschen Literatur, der schönen Wissenschaften, Kenntnisse, Künste und Sitten“ című hetilapról.

A mint a későbbi számokból (1783. évf. 39. sz.) kitűnik, ez a lap, mint a „Pressburger Zeitung“ melléklete 1783. május 22-én jelent meg először (1783., 42. sz.). Azt azonban, hogy mennyi ideig adták ki Pozsonyban, nem állapíthatjuk meg, egyrészt mert — úgy látszik — egyetlen egy példány sem maradt belőle reánk (budapesti, bécsi, pozsonyi könyvtárakban hasztalan kerestem), másrészt mert erről a folyóiratról egyik cikk sem emlékezik meg, a mely a XVIII. századbéli német folyóiratokat ismerteti.³¹ A modern bibliografiai munkák³² sem tudnak a „Pressburger Zeitung“ ezen melléklapjáról.

²⁷ Ferenczy i. m. 174. l.

²⁸ Zs. v. u. f. Ungern. I. 21. l.

²⁹ Nagl—Zeidler i. m. II. k. 266. l.

³⁰ Ugyanez a hirdetés megvan a budapesti egyetemi könyvtárban lévő „Magyar Hirmondó“ 1782. évfolyamában.

³¹ V. ö. „Annalen der österreichischen Literatur“, 1802. 449. hasáb; „Vaterländische Blätter“. 1810., 183. l.; „Tudományos Gyűjtemény“ 1821. évf. XII. köt. 54. lll.

³² Goedeke: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. 2. kiad.; id. Szinnyei József: Hirlapirodalmunk a XVIII. sz.-ban. (Vasár-

Igy tehát egyedül a kimerítő tudósításra vagyunk utalva, hogy valamit megtudjunk e folyóirat tartalmáról, irányáról. Ebből az „Ankündigung“-ből kitűnik, hogy ezt a hetilapot főképp Magyarország nemes leányainak ajánlja a kiadó és hogy közleményei első sorban ifjú szíveknek nemes irányban való nevelésére és képzésére valók. Ez tehát az első hazai folyóirat, a mely a nőolvasók és az ifjúság igényeit kimondottan szemmel tartotta, épen ezért annál inkább sajnálhatjuk, hogy nem maradt meg belőle egyetlen egy példány sem.

Ennek a „Pressburger Wochenblatt“ czímen is említett³³ lapnak főtörekvése ez volt: „gewisse Thorheiten, die sich, wie die Moden täglich abändern, und wie Prometheus in tausend Gestalten verwandeln, zu entlarven, gewisse edle Gesinnungen, die aus der Mode kommen wollen, zu erwecken“; e mellett közölt volna „rührende Erzählungen und Geschichten, theils noch unbekannte Anekdoten und Merkwürdigkeiten aus dem Leben grosser Männer, Schilderungen besonderer Charaktere, politische Raisonsnements, charakteristische Schilderungen und Gebräuche verschiedener Nationen des Erdbodens, und zuweilen auch Gedichte“. A végén pedig hozzáteszi: „Beiträge von gelehrten Männern und Patrioten werden uns willkommen sein“.

* * *

Landerer János Mihály a „Pressburger Zeitung“ agilis kiadója az erkölcsi irányú hetilapok divatjának elmúltával is érdekes mellékletekkel kedveskedett olvasóinak.

1790-től kezdve kiadta „Politische Gespräche der Todten“ czímen³⁴ a „Neuwieder Zeitung“-ot. Ezt az újságot 1785-ben Tonder alapította;³⁵ a lap rézmetszeteket is hozott, ügyes

napi Újság, 1862. 33—34. szám); Petrik: Magyarország bibliographiája 1860—1872-ig. Budapest, 1888.

³³ V. ö. Pressburger Zeitung, 1783. 42. sz.

³⁴ A lapnak „Geheimer Briefwechsel zwischen den Lebendigen und den Todten“ is volt a czíme. V. ö. Pressburger Ztg., 1791., 105. sz. A M. N. Múzeum könyvtárában ebből az újságból az 1793. és 1794-iki évfolyam van meg. A többi budapesti könyvtárban nincs meg ez a folyóirat.

³⁵ Ludw. Salomon: Geschichte des deutschen Zeitungswesens. Oldenburg u. Leipzig. 1906. I. k. 139—140. l. . .

czikkeivel pedig — melyek részben verses formában, részben a lukianosi halottdialogusok formájában voltak írva — hamarosan igen nagy népszerűségre tudott szert tenni; tárgyköre mindig aktuális, érdekes volt: a legújabb politikát, a francia forradalom izgató eseményeit tárgyalta.

Mivel pedig a forradalom ellen a leghatározottabb hangon kikelt, Ausztriába is könnyen bejuthatott. A brünni „Patriotisches Tageblatt“-ban (1805. évf. 70. l.) ezt olvassuk: „Das Reich der Todten, oder die Neuwieder Zeitung ist zwar eine auswärtige Schrift, allein ihrer zahlreichen Lesefreunde wegen hat sie einen wichtigen Einfluss auf die Kultur der österreichischen Völker und ist gewisser Maassen einheimisch (weil sie nachgedruckt wird)“. Az idézett sorok írója kiemeli azután a neuwiedi ujság érdemeit: népszerű előadásmódját, jóindulatát, melyet Ausztriával szemben tanusít; mindezen tulajdonságainak köszönheti nagyszámú előfizetőit.

Hazánkban, mint a „Pressburger Zeitung“ melléklapját 1790—1810-ig³⁶ olvasta a közönség. Ezenkívül magyar nyelven is megjelent egy kivonata, melyet Szemere Pál a „Hazai és külföldi Tudósítások“-hoz csatolva adott ki 1810-ben.³⁷

* * *

A „Pressburger Zeitung“-nak egyidőben több melléklete is volt: 1791-ben megjelent egy „Lese kabinet“ cz. melléklapja, 1798-ban pedig az „Allgemeine deutsche Theater-Zeitung“.³⁸ Az előbbiről nem tudunk semmit, ellenben a „Theaterzeitung“-nak két évfolyama megvan a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

Az 1798.-i évfolyamból 12 szám (januártól—decemberig) van meg, a következő, 1799.-i évfolyamból hiányzik a deczemberi füzet.

³⁶ V. ö. Kereszty István: A magyar és magyarországi sajtó időrendi áttekintése. (Magyar Könyvszemle, XXII. (1914.) ápr., jun. füzet. 114. II.)

³⁷ V. ö. id. Szinnyei József: Hirlapirodalmunk a XIX. században. (Vasárnapi Ujság, 1863. 8—10. sz.).

³⁸ V. ö. ifj. Angermayer K. i. m. 3. l.

Ez a hónaponként megjelenő folyóirat elsősorban színház-történeti szempontból érdekes, mert részletesen beszámol arról, hogy milyen darabokat adtak elő a monarchia nevezetesebb német színésztársulatai az 1798—99. évek folyamán. Így megismerkedünk a következő városok színházi programjával: Pozsony, Kassa, Buda, Pest, Sopron, Temesvár, Nagyszeben, Varasd, Győr. Ausztriának nevezetes német színházain (Bécs, Salzburg, Baden, Linz, Graz, Laibach, Brünn, Olmütz, Krakó) kívül közli még a drezdai, müncheni, lipcsei, frankfurti, passauai és hamburgi színházak egynémely műsorát. Az előadott darabokat — ezek főleg Iffland és Kotzebue művei — nem bírálja meg ez a kritikai lap; helyreigazító vagy dicsérő megjegyzései csakis az előadásra vonatkoznak; ebben is főleg a díszletek és a színészek öltözete foglalkoztatja a kritikust. Ezenkívül az egyes társulatok névjegyzékét is kapjuk. Van tehát elég anyag ebben a kötetben, a mely színház-történeti feldolgozásra vár.

E meglehetősen száraz anyagalmaz mellett találkozunk két érdekes cikkel: „Schreiben aus London über den Erfolg von Kotzebue's Menschenhass und Reue,”³⁹ és „Schreiben aus Berlin über eine Aufführung von Ifflands Veteranen.”⁴⁰ Egy költemény („an den grossen unsterblichen Hayden”) is idekerült a színházi kritikák közé.⁴¹

Egy szépen kidolgozott, névtelen értekezés a színművészetéről általában szól: „Abhandlung über die Schauspielkunst und ihre Theile” cz. alatt húsz pontban részletezve tárgyalja az ismeretlen szerző mindazt, a mire a színésznek, mint fontos kulturmisszió teljesítőjének, ügyelnie kell. Az, a ki színpadra lép, legyen nemes jellemű, művelt ember, gondosan tanulja meg, értse meg a szerepét, öltözködésében, mozdulataiban, hanghordozásában nemes mértékletességet tanusítson. Mindez fontos, mert „Das Schauspiel hat doppelten Endzweck, erstens: Sittenverbesserung und Bildung des Menschen; zweytens: Ergötzung. Der erstere ist eigentlich der wahre und einzige. Der zweyte ist mit dem ersten verbunden oder viel-

³⁹ 1798., 117. l.

⁴⁰ 1798. 118. l.

⁴¹ 1799. 47. l.

mehr er ist jener, der den ersten bewirkt. Das Schauspiel hat allemal auf das menschliche Herz sowohl, als auf den Staat mächtigen Einfluss", (1798. 101. l.). Ez a felfogás Shaftesbury óta uralkodott; az esztétikai élvezet a művészetnek csak másodlagos célja volt, a morális szempont állott az előtérben. A XVIII. század utolsó évtizedében Németországban tisztultabb esztétikai elméletet hirdet Schiller korszakos értekezéseiben: a művészet csak úgy képes nemesítő hatásra, ha szabadon fejlődik, ha semmi gátló, vele szervesen össze nem függő szempont sem téríti el a maga természetes útjáról. Ez a magasabb széptani felfogás, a mint azt a pozsonyi „Theaterzeitung”-ban közölt értekezés igazolja, még akkoriban nem jutott el hozzánk, nálunk és Ausztriában még a XVIII. század jellemző elméletét vallották az esztétikusok.

Az „Allgemeine deutsche Theaterzeitung”-nak a hazai német színelőadásokról szóló cikkei bizonyára magánértesülésekre vezethetők vissza, ellenben a külföldi városokra vonatkozó színházi hírek valószínűleg mint kész ujságcikkek vannak átvéve. Azonban hogy honnan, nem állt módomban megállapítani.

II.

Tudós folyóiratok és akadémiai törekvések Bécsben és Pozsonyban.

Tudományos folyóiratok Németországban, Ausztriában. K. K. allergnädigst privilegierter Anzeiger (1771—76.); „Ungrisches Magazin“ (1781—87.); „Neues ungrisches Magazin“ (1791—92.).

Németország a tudományos folyóiratok mintáját a francziáktól vette át. Mencken Ottó, lipcsei tanár a „Journal des Sçavans“ példájára alapította az „Acta Eruditorum“-ot 1682-ben; vállalkozásával középpontot akart teremteni a német tudományos törekvések számára, csakhogy ezt latin nyelvű folyóiratával korántsem érte el oly mértékben, a mint az francia elődjének sikerült. Érdemét inkább csak abban állapíthatjuk meg, hogy számos „Gelehrte Zeitung“-ot keltett életre a kezdeményezés példájával.¹

Nemzetiesebb irányú volt Thomasius-nak pár évvel később (1688.) létrejött „Monatsgespräche“ cz. lapja, melyben német nyelven folytatott beszélgetések alakjában aktuális kérdéseket fejteget,² az irodalom, a tudomány és a társadalom köréből.

Ausztriában először Thomasius iránya talált követőre, midőn 1727-ben megindult a „Das Merkwürdige Wienn“ cz. vállalat. Ez a lap azonban — bár az „Intelligenzblatt“ keretébe tartozó hirdetéseket is hozott — nem tudott két évnél tovább fennmaradni.

¹ Ludw. Salomon: Geschichte des deutschen Zeitungswesens. I. k. 89. ll.

² V. ö. u. o. I. k. 92. ll.

1755-ben jön létre Bécsben az „Acta Eruditorum“ hatása alatt az ugyancsak rövid életű „Wienerische gelehrte Nachrichten“, majd ennek folytatása a „Gelehrte Nachrichten.“

Végül 1770-ben akad egy olyan szerencsés irányú vállalat, mely a Kurzböck-féle „Comptoir der Künste, Wissenschaften und Commerzien“-nel lévén kapcsolatban, olyan széles programú „Intelligenzblatt“, a melyben kémiai, botanikai értekezések, színházi és szépirodalmi közlemények egyaránt helyet foglalnak.³ Ez a „K. k. allergnädigst privilegierte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und Kommerzien“ (1770—1786). Bennünket azért is érdekel, mert Windisch is egyik munkatársa volt.

A következő évben, 1771-ben, indul meg Bécsben az „Allergnädigst privilegierter Anzeiger aus den sämmtlichen kaiserlich-königlichen Erblanden, herausgegeben von einer Gesellschaft“, mely különösen a magyar kutatás szempontjából érdekes tudós orgánus. Főcélját így körvonalozza az első (1771.) évfolyam előszavában: „Der grössten Monarchinn auch unberufen zu dienen“, és „sich um das Beste der Mitunterthanen zu beeifern, . . . für die allgemeine Wohlfahrt durch Anzeigung nützlicher Erfindungen und Verbesserungen zu arbeiten.“ Innen az a tudósokhoz intézett felszólítás is: „ihre Talente und Geschicklichkeiten bekannt zu machen.“

Ez az első „tudóstársaság“ az örökös tartományokban és általában a monarchiában, mely évek hosszú során át fenn tudta tartani működését.

Az akadémiai törekvések szorosán összefüggtek a korszellemmel.⁴ Mégis sok eredménytelen tervet lepett be a por, míg végül hazánkban 1825-ben, Bécsben pedig csak 1846-ban megalapított az akadémia; Leibniz, Klopstock, Lessing⁵ fáradozásai Bécsben ép úgy nem vezettek eredményre, mint a hogyan a Pozsonyban tervezett német „társaság“-ok, Germethe⁶ (1732—40.) és Windisch (1761.) rövid életű egye-

³ Az említett bécsi folyóiratokra nézve v. ö. Zenker: *Gesch. d. Wiener Journalistik*. I. k. 39—41. és 57—58. ll.

⁴ Nagl—Zeidler i. m. II. k. 269. l.

⁵ Bleyer i. m. 14. l.

⁶ Szász Károly i. m. 12—13. l.

sületei sem tudtak zöld ágra vergődni. Fináczy meggyőző fejtegetései⁷ kétségtelenné tették, hogy az „Allerunterhänigster, unvorgreiflichster Vortrag zu Errichtung einer Akademie oder gelehrten Gesellschaft in Pressburg in Hungarn“ 1770-ből Tersztyánszky-tól származik és hogy ez, miután az „Academia Augusta“ ügyében tett előterjesztése nem talált visszhangra, tervét, bár szerényebb keretekben, mégis megvalósította, a mennyiben az említett „legkegyelmesebben engedélyezett“ Anzeiger-t választotta az e célra egyesült férfiak tudományos tevékenységének teréül.

Az első évfolyam (1771.) előszavában „teljes őszinteséggel“ vallja meg, „dass wir den Plan, nach welchem wir arbeiten, vor neun Jahren entworfen, und ihn noch damals zu befolgen gewünscht haben. Wir sahen aber die Hindernisse! wir kannten die Schwierigkeiten, die bey dieser Bearbeitung herfür dringen würden. Vereinigte Kräfte konnten sie wegräumen. Wir gaben uns in dieser Absicht die eifrigste Mühe, eine Gesellschaft von geschickten und willfähigen Männern in den Erbländern zusammen zu bringen. Eine Schwierigkeit! Endlich ist es uns gelungen und itzo sind wir aufs neue überzeugt, dass ein wahrhaft patriotisches Blut in den Adern unserer Mitbürger ströme.“ Miféle nehézségek lehettek azok, melyek Tersztyánszkyt oly sokáig visszatartották attól, hogy tervét a kegyes Mária Terézia elé terjessze? Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a főnehézség a katolikusok és protestánsok egy társaságban való egyesítésének terve volt, melyet csak kilencz évi lassú érlelés után lehetett legyőzni; épen ezért csak 1770-ben járulhatott a királyné elé tervével, melynek eszméje már nyolcz évvel előbb megfogamzott benne.

1771. júliusában megjelent tehát az „Anzeiger“ első heti füzete. Tersztyánszky Dániel, a szerkesztő, szépeességi születésű ember volt. Régi nemesi család tagjaként 1730-ban Korompán született. Pozsonyba iskoláztatása révén került, Mária Teréziával pedig hivatala révén — mint a felsőmagyarországi erdőbirtokos polgárság meghatalmazottja — jutott összeköttetésbe; ezt a hivatalt a külföldi egyetemekről való ha-

⁷ Fináczy Ernő: Adalékok egy magyarországi tudós társaságnak 1770. évi tervezetéhez. Századok. 1904. évf. 369—72. l.

zatérte után foglalta el. Az a körülmény, hogy a társaságnak előttünk ismert tagjai⁸ más-más vallásfelekezethez tartoztak, jellemzően világítja meg a protestáns Tersztyánszky céljait; az egyes tudósok különféle polgári foglalkozása pedig eléggé jelzi az „Anzeiger” tartalmának változatosságát. Az „Anzeiger” munkatársai közül a következőket ismerjük: Czirbesz Jónás András szepesváraljai, Klein Mihály, körmöcbányai, később pozsonyi és ab Hortis Sámuel szepesszombati luteránus lelkészt, Weszprémi (Csanády) István, debreczeni városi orvost, Klein Sámuel, gör. kath. szerzetest, a budai egyetemi nyomda korrektorát. Ezekon kívül Windisch is évről-évre tevékenyebb részt vesz a tudós lap közleményeiben, úgyszintén Seivert, erdélyi lelkész is. Tartalmi érték szempontjából inkább Wurzbach-hal érthetünk egyet, aki szerint a vállalat „eine Fundgrube hinsichtlich der geistigen Verhältnisse Österreichs in jenen Jahren”, mint Zenkerrel,⁹ a ki — a „Realzeitung”-gal való összehasonlítás után — lesújtó ítéletet mondott róla. A biztosan ismert munkatársak, mint láttuk, valamennyien magyarok, a cikkek kilencztized részben magyar érdekű tárgyakkal foglalkoznak, így tehát az „Anzeiger”-t teljes joggal nevezhetjük „Fundgrube”-nak, ugyan nem az osztrák, hanem a magyar szellemi élet szempontjából.

Az a szerény keret, melyben csak „für die allgemeine Wohlfahrt durch Anzeigung nützlicher Erfindungen und Verbesserungen” akartak dolgozni, már a második (1772) évfolyamban jelentékenyen kibővült. A recensioakat — vagyis a latin nyelvű hazai munkák tartalmi ismertetéseit — mezőgazdasági tanácsok, gyáripari, és társadalmi hírek váltják fel. Szórványosan történelmi tárgyú cikkek is felbukkannak, a melyekhez, mint állandó rovat csatlakozik: „Eines unsterblichen Gellerts Urtheil ueber die meisten Schriftsteller besonders der schönen Wissenschaften.” E rovat mintegy kritikai útmutatóul akart szolgálni, „a napról-napra szaporodó férfié és nőolvasóknak” szellemi táplálékuk beszerzésében.

„Wie wichtig ist das Bekenntniss eines solchen Mannes — olvassuk Gellert-re vonatkozólag a II. évf.-ban (197. l.)

⁸ Fináczy i. m. 370. l.

⁹ Zenker i. m. I. k. 59. l.

dessen liebenswürdiger Charakter und sublimes Talent zur Bildung der Sitten und zum Wachsthum der Gelehrsamkeit in dem grössten Theile bewundert wird." Valóban nem nehéz elképzelnünk, hogy mily fontosak voltak ezek a tanácsok azon olvasó közönség számára, mely eddigelé csupán hazai, öröklött szellemi javakból élt. Ez a „második praeceptor generis humani“, ki Ausztriában és nálunk talán még nagyobb tekintélynek és népszerűségnek örvendett, mint Németországban, ajánlja hallgatóinak az erkölcsi irányú hetilapokat („Der Patriot“, „Der Freund“, „Der Jüngling“, „Der Arzt“ stb.), a „Belustigungen von 1741“-et, a „Bremer Beiträge“-t, Gieseke, Zachariä, Swift, Bodmer, Nicolai, Balzac és Fontenelle műveit. Mint „veszedelmes könyvektől“ óva int Montaigne-től, Saint-Evremont-tól, Rousseau-tól, a ki „glaubt was andere nicht glauben“; nézete szerint Me de Sévigné-nél is akad „einige Stellen gegen die guten Sitten;“ Voltaire-t és Ninon de Lenclos „Lettres“-jét egyáltalán nem kell olvasni; a mi a regényeket illti, mondja Gellert „die meisten Romane schaden, ehe man es denket“, „besonders die orientalischen machten Schaden.“ A klasszikusok közül Cicerot, Aristotelest, Quintilianust, Homerost ajánlja. Egy pillantás erre a névsorra és világosan áll előttünk az az irány, melyben Gellert közönységét nevelni kívánta; ez a szellemi nevelés minden bizonynyal megnyerte még a szigorú cenzura tetszését is, mely pedig Bécsben minden külföldi — akár német, akár francia — munkát éber figyelemmel ellenőrzött.¹⁰

A tudós érdeklődés középpontjában — mint nem egy vállalkozásnak indítóereje — a történetkutatás áll, melyet egyrészt a kolostori kutatás kedvezően befolyásolt, másrészt pedig a centralisztikus kormánytörekvések idején öntudatra ébredt állami érzés táplált.¹¹ „Die Numismatik“ — olvassuk pl. az „Anzeiger“ negyedik évfolyamában (1774. 11. l.) — „ist in unsern Tagen eine Lieblingswissenschaft . . . Nicht nur Gelehrte . . . widmen ihre Nebenstunden . . . dem Studium der Münzen, sondern auch selbst Personen von hohem Range.“ A

¹⁰ V. ö. Marczali Henrik: A cenzura történetéhez. „Nemzet“, 1888. évf. 326. sz.

¹¹ Nagl—Zeidler i. m. II., 91. l.

következő évfolyamból (1775. 345. l.) megtudjuk, hogy „der liebenswürdige Eifer, mit welchem die meisten europäischen Nationen ihre Geschichte in diesem Jahrhundert bearbeitet haben, hat auch in Hungarn, unserm Vaterlande, verschiedene Männer zu ähnlichen Absichten aufgemuntert.“ „Man durchsucht mit unglauublichem Fleisse die Archive, man lässt Urkunden drucken, man gibt diplomatische Werke heraus, ja man versäumt nichts, was nur immer etwas zur Aufklärung der vaterländischen Geschichte beytragen kann. Insonderkeit aber, wird man gegen das Andenken verdienstvoller und gelehrter Männer . . . dankbarer, man entreisst ihre schätzbaren Arbeiten der Dunkelheit.“ Az „Anzeiger“ munkatársai akként állnak ennek az általános irányzatnak szolgálatába, hogy szándékuk „den deutschen Lesern . . . einige Lebensbeschreibungen solcher Männer (zu) liefern.“

A numizmatika, mely „einen starken Einfluss auf die Geschichte des allgemeinen Staatsrechts, Steuerrechnungen, Pfandschaften . . . ja auf sämmtlichen Handel und Wandel eines Landes hat“¹² — még kívülről jövő támogatásban is részesül: az „Anzeiger“ második évfolyamában (1772. 147. l.) egyik olvasó v. H. jegy alatt engedélyt kér, hogy ez irányú vizsgálódásait, közlés céljából beküldhesse. Már az első évfolyamban megjelent egy „in die ungarische Staatsgeschichte einschlagende“ értekezés azzal a megjegyzéssel, hogy „ist uns eingeschicket worden“ (89. l.). A régi pénzekről szóló legtöbb cikk alatt a J. A. Cz. betűket találjuk, vagy csak a Cz. betűt; ez a numizmatikával oly buzgón foglalkozó szerző kétségtelenül Czirbesz Jónás András, a szepesváraljai ev. lelkész volt.

Ugyancsak ő írta a történelmi munkákról megjelent recensio-k legnagyobb részét is. Ennek a kritikának — a társaság „alapelvei“-nek és az egykorú hazai szokásnak megfelelően — főtörekvése „das Verdienst-, das Lobenswürdige eines Authors zu berühren“; névleg „unpartheysche Recensionen“ ezek, de egy kis megszorítással: „ohne dem verhassten Kritisieren“ (II. évf. 1772., 4. l.). A tudományos munkáknak ez a jóindulatú, bátorító megítélése főképp a történelem, részben pedig a természettudomány és a topográfia körére is kiterjed.

¹² Anzeiger IV. (1774.) 11. l.

Ép ily erővel jut érvényre ez a bátorító jóindulat abban a meleg érdeklődésben is, melylyel a társaság a magyar szépirodalom felvirágzása felé fordul. Benső örömmel adja tudunkra a folyóirat (V. évf., 1775., 137. l.), hogy Magyarországon nagyban fáradoznak azon: „sogar die schönsten moralischen und historischen Werke der Deutschen, um den Geschmack der Ungarn, bey Erlernung der schönen Wissenschaften zu bilden, und demselben eine ganz andere Gestalt zu geben, in diese Sprache zu übersetzen. So ist vor nicht gar langer Zeit des unvergleichlichen Gellerts schwedische Gräfin¹³ ins ungarische übersetzt in Siebenbürgen herausgekommen, und der nämliche Verfasser verspricht in der Vorrede ein gleiches auch mit den übrigen Werken desselben vorzunehmen“. Egy névtelen bíráló nagy elismeréssel adózik Báróczi Cassandrafordításának,¹⁴ valamivel alább pedig (1775. évf., 48. l.) azt a jelentést olvassuk, hogy Marmontel erkölcsi leveleinek fordítása is hamarosan meg fog jelenni. Egy K. n. S. in E. jegyekkel aláírt czikkből értesülünk egy „Gesellschaft zur Verbesserung der ungarischen Sprache“ nevű egyesületről — a helynek és a tagoknak a nevét valószínűleg politikai és vallási okokból hallgatja el¹⁵ — mely 1730-ban alakult meg „nach dem Beyspiel der zur Verbesserung der deutschen Sprache entstandenen Societäten“. „Wie viele schöne Übersetzungen, und vielleicht auch Originalschriftsteller würde jetzt Ungarland aufzuweisen haben, wenn dieses gemeinnützige Vorhaben zu völliger Reife gekommen wäre“ — kiált fel a szerző a czikk befejezésében.

A kor történelmi és irodalmi irányú érdeklődése mellett a nyelvtudomány is jogaihoz jut.¹⁶ Így olvasunk bírálatot egy „Grammatica Germanica ad usum Poloniae“ (Kassa, 1775.) cz. német nyelvtanról (V. évf., 1775., 401. l.).¹⁷ Találkozunk egy nyelvtörténeti czikkkel: „Geschichte der böhmischen

¹³ Torday Sámuel: Svécziái grófné. L. Pintér Jenő: A magyar irodalom története Bessenyei Gy. fellépésétől Kazinczy F. haláláig. Budapest, 1913. I. k. 128. l.

¹⁴ V. évf. (1775) 33. l. A fordítás 1774-ben jelent meg. L. Pintér: i. m. I. k. 128. l.

¹⁵ Szász K. i. m. 12. l.

¹⁶ Petz Gedeon: A hazai idegen nyelvjárásokról. Akad. Értesítő. 1905., 472. ll.

¹⁷ V. ö. Bleyer Jakab: Gottsched hazánknban. 70. ll.

Sprache in Ungarn" (III. évf., 1773., 164. l.). Szó van arról is, hogy a magyarok kénytelenek voltak a kereskedelem érdekében megtanulni a latin nyelvet („Geschichte der lateinischen Sprache in Ungarn". III. évf., 1773., 321. l.); a „Versuch einer Geschichte der ungarischen Sprache" cz. cikk (V. évf., 1775., 137. l.) szerzőjét az a kérdés foglalkoztatja, hogy vajjon tudtak-e a húnok írni és olvasni? Seivert János erdélyi történet-tudós egyik „Levelé"-ben (V. évf., 1775., 324. l.) az erdélyi szász nyelvről ír. A J. S. K. Th. C. jegyek alatt rejtőző szerző (III. évf., 1773., 109. l.) azon a véleményen van, hogy „wenn man Fröhlichen in seiner Medulla geographica p. 354 trauen darf, so kömmt die Aussprache des Deutschen in der Grafschaft Zips, dem Meissner Dialekte in Sachsen sehr nahe" és miután leíró modorban adja: „den Hauptriss einer Geschichte der deutschen Sprache in Ungarn, sammt ihren vielen und verschiedenen Dialekten", annak a reményének ad kifejezést, hogy „vielleicht wird dieses einigen zum Anlass dienen, diesen Gegenstand in seinen Theilen genauer zu bearbeiten und richtig zu bestimmen".

A topografiai és természettudományi cikkeket jórészt szepesi tudósok írták, akik egyáltalán legtöbbet tettek a társaság és folyóirat érdekében. Csendes magányukban — leginkább mint lelkészek vagy tanítók — fáradhatatlan buzgalommal kutatták főképp szűkebb hazájuk viszonyait.¹⁸ Folyóiratunk második évfolyamában találjuk Czirbesznek, a társaság egyik legtiszteltebb tagjának „Beschreibung des Karpatischen Gebürges" cz. cikkét; alább pedig névtelenül ír egy tag a szepességi rézről és vasról. A következő évben mind sűrűbben szerepelnek ezek a közlemények; Czirbesz, ab Hortis¹⁹ és egy v. R. jegyű ismeretlen, ennek a szaknak képviselői. Ha azonkívül számbaveszszük Windischnek sokféle apró közleményét (Mitglieder der k. k. Academie der Mahler-, Bildhauer- und Baukunst und ihre Kunstwerke, I. 91.; Die Feuerprobe in Ungarn, IV., 273.; Von einem zwischen Deutsch-

¹⁸ V. ö. Nagl—Zeidler i. m. II. k. 425. ll.

¹⁹ Ennek „Von den fremden Gold- und Schatzgräbern" cz. cikkcsorozatából (1775. évf.) meritette Kólcsey — mint Weber Arthur („Irodalomtörténet". 1915. évf. 242. ll.) legújabbán kimutatta — „Kárpáti kincstár" cz. novellájának a kincskeresésre vonatkozó elemeit.

Altenburg und Petronell gefundenen römischen Hausbade, IV., 404.; Über die Bepflanzung der Landstrasse mit Bäumen, V., 37.; Wohlfeile Zeit in Ungarn, IV., 54.; Der erkenntliche Schuldner, Die veränderische Ismene, Der Bucklige, Erzählungen, III., 336—392.), az S. jegy alatt közölt anekdotát Mátyás királyról (IV., 112.), vagy a névtelenül közölt anekdotát „Von der Treue und Hochachtung des ungarischen Frauenzimmers gegen ihre Männer“ (IV., 321. l.): ezen derék tudósainknak sok irányú fáradozásaikért bizonyára a legnagyobb elismeréssel fogunk adózni.

Épen ez a sokféle közlemény teszi, hogy az „Anzeiger“ nem maradt száraz jegyzéke a gazdasági és gyáripari híreknek, az új találmányoknak és a legmagasabb rendeleteknek, hanem olyan orgánummá fejlődött, melyben a tudósok munkái nyilvánosságra jutottak és ámbár „besagte Anzeigen sich nicht nur in wenigen Händen befanden, sondern auch ausserhalb Landes gar nicht bekannt geworden sind“, ²⁰ mégis ez volt az első középpont, mely körül németül író tudósaink csoportosultak s melyben kölcsönösen buzdították egymást. Ugyanígy, egyesült erővel munkálkodtak később is az „Ungrisches Magazin“ kiadásában.

Az Anzeiger a VI. évfolyam után megszűnt, mert Tersztyánszkyt, a szerkesztőt, Mária Terézia a hétszemélyes táblához Budára a bányaügyek előadójául rendelte ki. De ezenkívül is folytonos zavarokkal küzdött a vállalat. Így hát a lap (a „Vaterländische Blätter“ 1810. évf. 183. l. azt írja róla, hogy mindig érdekes volt és gazdag anyagot nyújtott a magyar statisztikusnak és történetírónak) olvasóközönségétől, melyben „auch das schöne Geschlecht“ képviselve volt, ²¹ azzal a reménnyel vett búcsút, hogy „vielleicht zeugt die Erscheinung jener für Kenntnisse und Wissenschaften herbeynahenden günstigen Zukunft, wozu sich zur Freude aller wohldenkenden die Aussichten öffnen, Gelegenheit ein neues Werk vorzunehmen, das wegen der Gegenstände in engere Grenzen eingeschränket, Abhandlungen ungetheilt im Zusammenhange enthalten und mit der Herausgabe an keine gesetzte Tage gebun-

²⁰ Ungrisches Magazin. I. évf. (1781.) Vorrede.

²¹ Előszó az V. évfolyamhoz.

den, von Zeit zu Zeit erscheinen soll."²² E sorok leírásakor a szerkesztő szeme előtt bizonyára a II. Józseftől méltán várt sajtószabadság lebegett; mert a mily alattvalói tisztelettel adózik lapjában Mária Terézia nagyságának,²³ ép oly hódolattal emlékszik meg nem egy ízben II. Józsefről is.²⁴

* * *

„Der Wunsch so vieler Patrioten bey dem Schlusse der k. k. priv. Anzeigen, . . . und das Verlangen einiger Mitarbeiter derselben ein neues Werk zu unternehmen, das wegen der Gegenstände mehr eingeschränket (sei), ist nun erfüllet und es erscheint hiemit ein Magazin für die ungrische Geschichte, Gographie, Naturwissenschaft und für die dahin einschlagende Litteratur“. Ezekkel a szavakkal vezeti be Windisch „1781. ősz havának 6-án“ Pozsonyban Anton Löwe-nél megjelent tudományos folyóiratát.

Nemcsak a társaságnak az „Anzeiger“ megszüntekor fogalmazott terve, hanem Windisch egyéni tanulmányai is hozzájárultak ahhoz, hogy az első, nyolcz ívből álló „Stück“ 1781-ben megjelenhetett. Azon öt év alatt, mely a bécsi lap megszüntése óta eltelt, történelmi és földrajzi tanulmányokkal foglalkozott: 1778-ban megjelent „Kurzgefasste Geschichte der Ungarn“, cz. munkája; népszerű munkája a „Geographie und Geschichte des Königreichs Ungarn für Kinder“ 1780-ban megérte második kiadását.

Az „Ungrisches Magazin“ — ez volt a folyóirat czíme — nem volt az első olyan vállalkozás, mely Pozsonyból kiindult; a „Pressburger Zeitung“ 1773. dec. 8-iki számában ugyanis ezt olvassuk: „Bey dem herannahenden neuen Jahre werden alle Liebhaber, der durch eine besondere Anzeige angekündigten Hungarischen vermischten Nachrichten von Staats und Gelehrten Neuigkeiten zu einer beliebigen Pränumeration nochmals höflichst eingeladen.“ És alább: „Herr

²² A kiadó előszava a VI. évfolyamhoz, 1776. júl. 26-án.

²³ L. az „Über die Zigeuner“ cz. értekezés befejező sorait, VI. évf. 160. l.

²⁴ III. évf. 233. és 356. l. („Sinngedichte auf Josef II.“).

Löwe Buchhändler allhier wird solche auch halbjährig mit 4 Gulden Wiener Curs, für ausländische oder von Pressburg entfernte Liebhaber aber mit 5 Gulden annehmen und in Zukunft dafür die genaueste Bedienung leisten.“ Sajnos, e „Nachrichten“-t egyik hozzáférhető könyvtárban sem tudtam megtalálni s így róla bővebben nem szólhatok.

Ép ily kevésbé lehet a Kereszty²⁵ és Petrik²⁶ által említett „Wochenschrift für die Liebhaber der Geschichte, der Erdbeschreibung, der Naturkunde, der Weltweisheit und der schönen Wissenschaften“ tartalmára ebből a puszta czimből valami következtetést levonnunk; ez a lap Siesz Józsefnél, Sopronban, 1779-ben jelent meg, de még az ottani, régi könyvekben oly gazdag liczeumi könyvtárban sem található fel.

Úgy látszik, hogy e lapoktól függetlenül közölte Windisch a maga programját egy 1780. decz. 21-én kelt nyomtatványban.²⁷ „Die vielen Vorzüge, welche das Königreich Ungarn von andern Ländern mit allem Rechte behauptet, sind so erheblich und so bestimmt, dass es überflüssig wäre, sie hier zu wiederholen. Nur von Seiten der Gelehrsamkeit ist es den Ausländern, ja einem grossen Theile der Einwohner selbst, noch ziemlich unbekannt, denn man hat es bisher versäümet, ihnen Nachrichten davon mitzuthemen, und man hat den Weg nie eingeschlagen, welchen andere Nationen gewählet, sich auch in diesem Fache berühmt zu machen.“ „Es gibt Männer in unserem Vaterlande, deren Gelehrsamkeit . . . bekannt ist, . . . aber es fehlet ihnen meistens an Gelegenheit sie . . . gemeinnützig zu machen.“ Ez a kettős cél vezérli tehát az „Ungrisches Magazin“ kiadóját.

A tárgykör, mely a „tágabb értelemben vett“ Magyarországot öleli fel — beleértve a nyomtatott bejelentés szerint Dalmáciát, Horvát-Szlavonországot, Galiciát, Lodomériát, Erdélyt, sőt a szomszédos Boszniát és Szerbiát is — Windisch eredeti koncepcziója. A „Magazin“ mint keret, melyben a

²⁵ Magyar Könyvszemle. 1914. évf. (XXII. köt.) 113. l.

²⁶ Magyarország bibliographiája 1712—1860. Budapest, 1880. III. k. 856. l.

²⁷ E nyomtatvány az Akadémia könyvtárában lévő „Különbözők levelei Cornideshez“ cz. kötet első — Windischtől származó — leveléhez van csatolva.

tervbevett munkákat közzéteszi, az encyklopédikus irányú folyóiratoknak akkoriban leginkább elterjedt típusához tartozik. A „Realzeitung”-ban (1780. évf., 388. l.) pl. ezt olvassuk: „Der Magazine hätten wir . . . schon genug, bald unter diesen, bald unter andern Titeln”.

Windisch lapját ugyancsak a „Realzeitung” (1781. évf., 789. l.) örömmel üdvözli: „Wir zeigen mit Vergnügen ein neues Werk an . . . Lang und oft wünschte man schon mit den wichtigen Alterhümern, Naturerzeugnissen und der ganzen inneren Beschaffenheit Ungerns näher bekannt zu werden.”

Az első (1781.) kötet előszavából megtudjuk, hogy Windisch néhány olyan cikket is közli folyóiratának első évfolyamában, a melyek már egyszer megjelentek a bécsi „Anzeiger”-ben. Ugyanezt tette barátja „Herr Johann Seivert, der würdige und gelehrte Pfarrer zu Haulersdorf in Siebenbürgen” az ő — ugyancsak előzőleg a bécsi lapban közölt — „Erdélyi levelei”-vel. E „Siebenbürgische Briefe” tárgya főleg történelmi: „Von den Rächten der sächsischen Nation”;²⁸ „Von dem traurigen Schicksale der Stadt Bistritz im Jahre 1602.”; „Von Töppeltins Leben und Schriften”; „Von neuentdeckten römischen Steinschriften”; „Von einigen seltenen römischen Münzen”; „Von der siebenbürgisch-sächsischen Sprache”; ez utóbbi nyelvészeti cikkhez nagyszámú példa van csatolva a tárgyalt tájszólás különleges jelenségeire.

Windisch a következő, ugyancsak a történettudomány körébe tartozó átdolgozásait közölte²⁹: „Von dem Aufenthalte des gefangenen Herzogs von Sachsen Joh. Friedrich in dem Schlosse zu Pressburg”; „Von der Feuerprobe in Ungarn”; „Biographische Lebensgeschichte des Joh. Sambucus”. Ez utóbbi értekezés az „Anzeiger”-nek azt a programpontját követte, melynek értelmében jeles férfiak életrajzának közlésével a nemzeti ügynek nagy szolgálatokat lehet tenni. Windisch a „Magazin”-ban több ilyen irányú cikket névtelenül közölte: „Beytrag zur Lebensgeschichte des Nicolaus Ischtwánfi” és „Beytrag zur Lebensgeschichte des Marcus Antonius Bon-

²⁸ E hat értekezés megj. az „Anzeiger” V. (1775.) évf. 212., 244., 263., 220., 314. és 345. l.

²⁹ Megjelentek az „Anzeiger” IV. (1774.) évf. 6., 273. és 174. l.

fini"; „Aus dem Tagebuche des Freyherrn und nachherigen Grafen von Khevenmüller vom Jahre 1566. und 1572.“

Fáradhatatlan szorgalmú munkatársat kapott a szerkesztő vállalata számára Cornides Dániel-ben, kinek 1781. márczius 6-án ezt írja: „Jetzt bin ich auf den Einfall gekommen, Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie und Naturhistorie zu sammeln, und herauszugeben. Ich habe dieses auszuführen, eine kurze Anzeige meines Vorhabens drucken lassen, und diese ist nun auch so glücklich gewesen, in Ihre patriotischen Hände zu kommen, und uns einen überaus schätzbaren Mitarbeiter zu verschaffen.“ Mindjárt az első kötetben Cornides három közleménnyel van képviselve; a tárgykör, melyből merített, a művelődéstörténet: „Beweiss, dass die Kutschen eine ungrische Erfindung“;³⁰ „Wenn das itzt übliche aus zerstossenen und zerstampften Haderlumpen verfertigte Papier in Ungern aufgekommen sey?“ és „Von dem Ursprunge der ungrischen Wörter Labantz und Kurutz.“

Cornides az „Ungrisches Magazin“-t nemcsak értékes cikkeivel támogatta, hanem a kiadónak is tanácsadója volt. Windischnek hozzáintézett leveleiből t. i. kitünik, hogy a két jó barát minden egyes „Stück“ megjelenése előtt annak tartalmát levélileg³¹ alaposan megtárgyalta. Ilyenformán számos névtelen cikk szerzőjét is megtudjuk.

A névaláírás nélkül megjelent természettudományi és földrajzi leírások: „Von der Höhle bei Aggtelek“; „Von der mineralischen Quelle bei Ruscho“; „Vom Temescher Banate“ — Windischtól valók.

Becses természettudományi értekezéseket közölt a „Magazin“ első évfolyamában két soproni orvos: raszniai Huszthy Teofil Zakariás („Versuch über den Menschen in Ungern, nach seiner physischen Beschaffenheit“) és Conrád József, az „Academia Naturae Curiosorum“ tagja („Über Verbindung und Zusammenhang des systematischen und historischen Studiums der Naturgeschichte“).

A tudományos közlemények mellett számbaveszi a szer-

³⁰ Ez a cikk a „Magyar Hirmondó“-ban is megjelent.

³¹ Az Akadémia könyvtárában a „Különbözők levelei Cornideshez“ cz. gyűjteményben az első 56. levél Windischtól való.

kesztő a nőolvasók igényeit is az által, hogy történelmi tárgyú anekdotákat is megjelentet. Ezek mintegy okulásul vannak szárvna, buzdító például kívánnak szolgálni: „Herzhaftigkeit des ungrischen Frauenzimmers“, egy magyar nőről szól, ki Zrinyi hősi küzdelmében és Eger védelmében szerzett érdeme- ket; a „Grausam gewährte Bitte“ Dobozi hitvesének története; máshol meg Pázmán lovag derűs esetéről olvasunk. Egy „Fräulein von P***-hez intézett cikkben („Von der Gelehrsamkeit des ungrischen Frauenzimmers“) kiváló magyar nők, így Lorántffy Zsuzsánna és Báthory Zsuzsánna dicséretét olvassuk. Nőolvasókra van tekintettel az „Anleitung zur lehrhaften Lektüre für Damen“ cz. útmutatás is.

Az első kötet mind a közönség körében, mind az egykorú sajtó illetékes tényezőinél nagy tetszéssel és meleg pártfogással találkozott. A „Magyar Hírmondó“ (1781., 29. és 32. levél) a részletes tartalmi ismertetéshez hozzáteszi: „Mi ugyanannak sok esztendőre terjedendő folytatását sok okokra nézve is szivesen óhajtjuk“; majd a 33. levélben arról értesülünk, hogy „az utóbb említett levélben megírt Ungrisches Magazin nevezetű könyv . . . Magyarországnak és Erdélynek tsak nem minden nevezetesebb városaiban árultatik“. A bécsi „Realzeitung“ először 1781. évfolyamában (789. l.) emlékezik meg Windisch vállalatáról, majd az 1782. évf. 138. lapján így nyilatkozik: „Bey einem Magaziniren, wie es das gegenwärtige ist, kann sich die ungrische gelehrte Republik nicht anders, als wohl befinden. Sie erhält mit jedem neuen Stücke einen Zuwachs an soliden, vollkommen ausgearbeiteten und nützlichen Waaren“. Maga Windisch pedig azt írja Cornidesnek 1781-ben (5. levél): „Büsching in seinem beliebten Wochenblatte,³² auch die Leipziger und Gothaer Gelehrte Zeitungen haben des Ungr. Magazins mit vielem Ruhme gedacht, und von hundert andern Orten muntert man mich zur Fortsetzung desselben auf“.

Az első kötetnek ennyire kedvező fogadtatása arra készítette Windischt, hogy a „Magazin“ számára egyre újabb munkatársakat toborozzon és így folyóiratát egyre változatosabbá tegye.³³

³² „Wöchentliche Nachrichten von neuen Landkarten, geographischen, statistischen und historischen Büchern“ (Realzeitung, 1773. évf. 44. l.)

³³ V. ö. Windisch 6. levelét.

A második (1782.) kötetben a történelmi cikkekhez tartozik Cornides két értekezése: „Vom Grafen Simon Mitzban” és „Von einem merkwürdigen zu Deesch in Siebenbürgen befindlichen Denkmale”; Windisch cikke: „Von den Klementinern in Syrmien”; Seivert néhány erdélyi levelet közöl; Ráth Mátyás, a „Magyar Hirmondó” szerkesztője a „Diarium anni 1664. a die Mensis Junii 20., usque ad quintum Julii in Castris ad Uj-Zrinvár”-t lefordítja magyarra és azt barátjának, Windischnek, rendelkezésére bocsátja, ki a dolgozatot német nyelven közzé teszi lapjában. Bartsch³⁴ egy tanítványával lefordíttatja Salagynak „Untersuchung über die Ismaeliten in Ungern” cz. tanulmányát. Történelmi tárgyú anekdotákat közöl Schnitzer:³⁵ „Der fürchterliche ungrische Name”; „Beyspiel einer ausserordentlichen Stärke”; „Das gerettete königliche Leben.” Az ismeretlen szerzőjü közlemények közül legérdekesebb az, mely a Mátyás korabeli budai könyvnyomtatást ismerteti.

Szépirodalmi tekintetben a „Magazin” második köteté annyiiban ad útbaigazítást a közönségnek, hogy ajánlja a Löwénél kapható könyveket, ú. m. Gellert, Gessner, Rabener, Hagedorn, Kleist, Klopstock, Wieland, Lessing, Goethe, Mendelssohn, Ramler, Jacobi és még néhány kisebb jelentőségü író műveit.

Magyar irodalmi szempontból érdekes az az „Anfrage”, a melyet ez a német lap olvasóihoz intéz: „Ist es dem allgemeinen Wohl der Wissenschaften nützlich, und dem Ruhne der ungrischen Nation zuträglich, wenn sie sich bestrebet die ungrische Sprache zur Büchersprache zu machen?” Sajnos, a folyóirat hasábjain nem kapunk választ erre a fontos és sokat tárgyalt kérdésre. (V. ö. alább 86—87. l.)

A természetrajzi és gazdasági cikkek a következők: Roskoschniktól „Nachricht von den nach Bontzhida in Siebenbürgen gekommenen Zugheuschrecken”; Dr. Conrad Józseftől „Bemerkungen über die Entomologie” és ugyanettől „Auftrag

³⁴ Bartschról sem Szinnyi, sem Wurzbach — a honnan az életrajzi adatokat merítettem — nem emlékeznek meg.

³⁵ L. Windisch 6. levél. Schnitzerról sem Szinnyi, sem Wurzbach nem tudnak.

an die Botaniker, Kräuterliebhaber und Oekonomen in Ungarn", a hol tanácsokat ad a szőlőművelés fejlesztésére.³⁶

Földrajzi és topographiai leírások (névaláírással vagy a nélkül): Bartsch-tól „Bemerkungen über den Blattensee”; Horányi-tól, a világlátott piaristától, „Uiber das ehemalige Temescher Banat”. Windisch 6. leveléből megtudjuk, hogy a Poprád-folyónak ismertetése³⁷ ab Hortistól való. Ismeretlen szerző írt a füredi „Gesundbrunne”-ról és a járványszerű lázról, mely Pozsonyban az 1782-ik évben fellépett; ez utóbbi az egyetlen orvostudományi czikk.

A második kötetben már egész tudós társaság munkája van fölhalmozva. A szerkesztő meg is kapta fáradozásaiért a szép elismerést; 1782. okt. 9-én így felel Cornidesnek egy levelére: „So, das gefällt mir, wenn Sie mich hübsch loben, aber wenn ich da durch stolz würde? (Olvashatatlan név) sagte neulich gar: unter allen Journalen in den k. k. Saaten, ist das Ungrische Magazin das beste!” „Doch sorgen Sie nichts, theurer Freund, ich weiss wie wenig mir von diesem Lobe gehört” — teszi hozzá Windisch szerényen. A „Magyar Hirmondó”³⁸ 1782. évf. 24-ik levelében ezt mondja: „. . . eléggé észrevehetni ezen munkának hasznos és minden igaz hazafiakkal magát kedveltethető mivoltát”.

A harmadik (1783.) évfolyamban a történelmi tárgyú dolgozatok ismét a szerkesztőtől és két legrégebb munkatársától valók. Windisch egy II. Lajos korabeli emlékérem magyarázatát kísérli meg. Cornides egy XII. századbéli pénzdarab leírását adja. Seivert „erdélyi leveleiben” többek közt az anabaptisták felekezetének hazánkban való elterjedéséről ír. Egy Wagner Károly nevű jezsuita néhány kihalt régi magyar családnak a genealógiáját és történetét írja meg. Schönwiesner Istvántól, a híres archeologustól, származik³⁹ az „Uiber einige Römische Meilensäulen, welche bey dem Dorfe Promontorium

³⁶ Ez a czikk bővített alakban már előbb megjelent a „Magyar Hirmondó” 1780. évf. 86. és 87. leveleiben.

³⁷ A szepesiek nyelvéről is bővebben van benne szó.

³⁸ A „Magyar Hirmondó” később már nem emlékezik meg a „Magazin”-ról, valószínűleg azért, mert szerkesztői (Révai, Szabó, Szatsvay) már nem rokonszenveztek Windisch német nyelvű folyóiratával.

³⁹ L. Windisch 28. levelében.

entdeckt worden" cz. közlemény. Névtelen szerzőtől való az 1716—18-iki török háború leírása, valamint az ebben a kötetben csak kis részben magyar tárgyú „anekdotá”-k.

Mind többen lesznek a tudós férfiak, akik a „Magazin” számára földrajzi cikkeket és útleírásokat küldenek be. Ennek oka a közönség izlésében keresendő: „Der grösste Theil des lesenden Publikums sucht itzt nichts als Reisebeschreibungen . . . Wir haben von den auswärtigen Ländern eine Menge von Beschreibungen, und unser Vaterland kennen wir nicht” — írja Windisch Cornidesnek 1781. okt. 4-én. A leírások, melyeknek szerzőit csaknem kivétel nélkül ismerjük, a következők: ab Hortis-tól „Beschreibung des Königsberges”; Bartsch-tól „Beschreibung des Karlstädter Generalats”; Dr. Richter Károly selmeczbányai orvostól a nógrádmegyei savanyúvízforrások leírása; Benkő József középajtai lelkésztől pedig „Beschreibung derjenigen Theile von Ungarn, welche unter dem türkischen Joche seufzten.” Brauter⁴⁰ Máramaros megye leírását adja, Schwanz Frigyes⁴¹ az „Österreichische Walachey” ismertetését közli. Egy Anonymus moldvai utazásáról számol be.

Weszprémy István, debreczeni orvos, ki a St. W. jegyek mögé rejtőzik, „Von den Uibersetungen der heiligen Schrift” cz. alatt a magyar bibliafordításokról szól. A szerkesztő őt, mint „tudósaink egyik legkiválóbbikát” arra kéri, hogy folyóiratát nagybecsű közleményeivel máskor is tisztelje meg. Az idézett cikkben minden magyar bibliafordítást említ, kezdve a Mária királyné kívánságára készült első kísérletektől Örvendi Ferencznek „Lelki Tárház” cz. versbe foglalt bibliai történetéig (1666.) és Bod Péternek „Szentírás értelmére vezérlő Magyar Lexikon”-áig (1746.).

A „Magazin”-t tartalmaz voltánál fogva már a külföldön is olvasták: „Unser Magazin wird überhaupt nach Franken und Schwaben mehr, als nach andere deutsche Provinzen debitiert” — írja a szerkesztő Cornidesnek 1783. jul. 29-én.

⁴⁰ L. Windisch 32. levelében. Brautert sem Szinnyei, sem Wurzbach nem említi.

⁴¹ L. Windisch 32. levelében. Schwanzot sem említik az idézett biográfusok.

Nehézségek állanak elő azonban egyrészt a nyomda, másrészt a munkatársak körül. A harmadik (1783.) évfolyam negyedik darabja pl. csak 1784-ben jelenhetett meg. Windisch 1787. febr. 7-én írt levelében így panaszodik: „Nun was unser armes verwaistes Magazin betrifft, so hat der eigensinnige Verleger desselben nichts eher drucken lassen wollen, als bis er in seiner Druckerey mit bestellten Arbeiten fertig geworden“. A folyóirat legjobb támaszait is egymás után elvesztette. Cornides, kit „der wichtigste Mitarbeiter des Ungr. Magazins“ — néven szólít Windisch (35. levél), 1784-ben a diplomatika és heraldika tanára lett az egyetemen. Mint ilyen, úgy látszik, nem szentelhetett annyi időt a „Magazin“-nak, mint azelőtt, mert barátja 1787. febr. 7-én írt levelében így sóhajt fel: „Zwey Hefte werden bis Ostern erscheinen, aber fraglich ohne Ihre Beyträge!“ Seivert meghalt 1785-ben: „Der redliche Seivert ist nicht mehr! Er starb den 25. April . . . Sein Andenken wird seinen Freunden immer heilig seyn“ (42. levél).

Ilyen kedvezőtlen körülmények között is megjelenik a negyedik kötet 1787-ben.

Történelmi tanulmányokat közöl Windisch elhunyt szász barátjának hagyatékából (v. ö. 50. levél); ezek: „Geschichte der Reformation in Hermannstadt“; „Beschreibung einer goldenen Bulle und eines Siegelstämpels des Serwischen Fürsten Lázár“ és „Vom Ursprünge der Deutschen in Siebenbürgen“; ez utóbbiban azt bizonyítja, hogy az erdélyi szászok II. Endre korabeli német telepítés. Valószínűleg Cornidestől való az „Etwas von den Buchdruckereyen des XV-ten und XVI-ten Jahrhunderts in Ungarn und Siebenbürgen“ czímen közölt dolgozat; talán ez az a tanulmány (a művészetek és mesterségek virágzásáról a régi Magyarországon), melyet Cornides még 1784-ben (50. levél) kilátásba helyezett. Wagnertől való a „Kurzgefasste Ableitung des Geschlechtes Aba“. Pray írta a „Beyträge zur Geschichte der Ferdinandischen und Zápolyaischen Regierung“ cz. dolgozatot.⁴² Néhány névtelenül közölt numizmatikai leírást Czirbesznek tulajdoníthatunk; megerősít ebben a feltevésünkben Windischnek 1787. márc. 30-án kelt levele: „Der vertrackte Czirbesz, wie wird er es auch verant-

⁴² V. ö. Windisch 50. levelével.

worten, dass er mir seit dem Anfange des U. Magazins nicht einmal auf so viele Briefe geantwortet hat. Doch vielleicht erkennt er seine Sünde und zur Busse mag er wohl $\frac{2}{3}$ der Aufsätze über die mir gütigst angetragenen Ungr. Münzen machen“.

Seivert hagyatékából származik az első sorban philológiai érdekű: „Das hohe Lied Salomos in siebenbürgisch-sächsischer Sprache“ cz. közlemény; szemelvény ez az erdélyi német dialektusból, mert „vielleicht ist irgendwo ein deutscher Student, der neugierig ist, auch sie (t. i. az erdélyi szász nyelvet) kennen zu lernen; freilich begegnet ihm nur ein Bauernmädchen“, de kísérletének esetleges hiányait azzal védi, hogy nehéz olyan nyelven írni, amelyen csak beszélnek, de melyet írásban nem használnak. Windisch „Verzeichniss der meisten zu Pressburg und in derselben Gegend üblichen Idiotismen“ czímen pozsonyi és pozsonyvidéki tájszólásokat közöl⁴³; erre a cikkre 50. levelében hivatkozik és szerzőjéül önmagát, — szokott kedélyes modorában — mint „Graf Ego“-t nevezi meg.

A „Bericht über einige zu Nagy-Reötze . . . befindlichen Alterthümer“ cz. archaeológiai tanulmány egy a szerkesztőhöz intézett levélből van közzétéve; a levél írója, ki St. Sch. betűk alá rejtőzik; bizonyára nem más, mint Schönwiesner István, az archaeológia tanára a pesti egyetemen.

Az útleírást Buchholz Jakab „bürgerlicher Nadlermeister in der kgl. Freystadt Kaisersmark“: „Reise auf die Karpathischen Gebirge, und in die angrenzenden Gespanschaften“ cz. cikke képviseli.

A sok anonym topográfiai leírás szerzőit nem tudjuk megállapítani, mert Windischnek Cornides-szel való levelezése, melyekből a fenti megfajtéseket merítettem, ennek halálával (1787. okt. 4.) természetesen megszakad.

A XVIII. század végén kezdődő lélektani kísérletezés is nyomot hagyott a „Magazin“-ban; Huszthy orvos „Ueber den eingebildeten Tod. Beytrag zur Experimental-Seelenlehre“ cz. alatt a tetszhalálról ír.

A mint a négy kötetnek tartalmi ismertetéséből lájtuk, az „Ungrisches Magazin“ beváltotta ígéretét: közölt változatos

⁴³ L. Petz Gedeon: Akadémiai Értesítő, 1905. évf. 476. 1.

tartalmú cikkeket „zur ungr. Geschichte, Geographie und Naturwissenschaft“; épen csak a „Recensionen sowohl einheimischer als fremder Werke, deren Gegenstände nicht ausserhalb dem Plane dieses Magazins sind“, s melyeknek iránya „mehr ausziehend und erzählend, als kritisierend“ lett volna — „da man allen Tadel verabscheuet“ — maradtak el. A második kötetben Windisch közölni akart néhány ismertetést,⁴⁵ azonban ezek is elmaradtak. Elmaradásuk okáról semmit sem tudunk meg.

Összefoglalva mindazt, amit Windisch a „Magazin“ szerkesztése körül tett és elért, készséggel csatlakozhatunk ahhoz az elismeréshez, melylyel a magyarországi időszaki sajtó ismertetése kapcsán a „Vaterländische Blätter“ 1810. évfolyama geschätztes Werk“-nek nevez,⁴⁶ Magyarország történelmi, (182. l.) neki adózik és bátran mondhatjuk folyóiratát, melyet Windisch barátja „im Auslande noch weit mehr als bey uns természetrajzi és földrajzi ismertetése szempontjából valósággal úttörő jelentőségűnek.

* * *

A „Magazin“-nak olyan nagy tetszéssel fogadott négy kötete után (1781—87.) a haláláig tevékenyen dolgozó Windisch 1791. jun. 6-án megindította a „Neues Ungrisches Magazin“-t az előbbiével azonos programmal.

A történelmi cikkeknek legnagyobb részét maga a kiadó írja; ezek: „Das Chapische adelige Diplom“; „Von dem traurigen Ende des Siebenbürgischen Fürsten Joh. Kemény“; „Beytrag zur Geschichte des Nikolaus Drabicius“; „Der Erb-Obergespan, Comes perpetuus Comitatus“; „Der Erbgraf eines Ortes oder Freygraf“; „Beytrag zur Geschichte des Joh. Michael Brutus“;⁴⁶ „Der Reichs und Hofrichter“; „Der Hofrichter der Königin“. Ab Hortistól való a „Beytrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips.“ Bizonyára Seivert hagyatékából való az az „S.“ jelzésű cikk,

⁴⁴ L. Windisch 6. level.

⁴⁵ V. ö. Zs. v. u. f. Ungern. I. évf. (1802.) 22. l.

⁴⁶ Már előbb megjelent az „Anzeiger“-ben V. évf. (1775.) 345. l.

mely azt vitatja „ob die siebenbürgischen Sachsen Nachkommen der Dazier sind?“ Ismeretlen szerző a T. betű mögé rejtőző történettudós, ki az 1646—47. országgyűlés egyházi határozatairól ír. „F. S.“ talán Schwanz Frigyeszt jelenti, a kívül az „Ungr. Magazin“ harmadik kötetében találkoztunk s a ki itt „Zusätze zu den Temescher und Pressburger Grafen“ cím alatt ír. „L.“ alatt ír valaki a „Comes Parochialis“-ról. Néhány névtelen történelmi czikken kívül megemlítjük még Engel Keresztély közleményét „Uiber die Ismaeliten oder Sarazenen in Ungern“.

Néhány földrajzi leírás van még a kötetben; ezek többnyire névtelenek, csak a „Vom Ursprunge des Flusses Árva“ cz. czikk alatt találjuk a „J. L.“ chiffre-t.

Az anekdoták száma háromra fogyott le; ezek Mátyás királyról szólnak.

Az 1792-iki második kötet tulajdonképen csak a szerkesztőnek 1793. márcz. 30-án bekövetkezett halála után jelent meg, „aber aus seiner fertig hinterlassenen Handschrift“ — írja Windischnek már többször idézett életrajzírója.⁴⁷

E kötet történelmi értekezései közül megemlítjük: Miller Jakab Ferdinánd, akkoriban még nagyváradi tanár, czikkét: „Etwas über die Obergespäne des Kraschower und Kewienser Comitates“;⁴⁸ továbbá Engel két közleményét: „Uiber die Bisse-ner und den Ursprung dieses Namens“ és „War Ladislaus der Kumaner dem röm. kath. oder dem orientalisch-griechischen Lehrbegriffe zugetan?“

A munkatársak erejének fogytát a „Neues Ungr. Magazin“ második évfolyamának két — utolsó közleményként megjelent — füzete láthatóan szemlélteti: Engelen kívül Windisch írt néhány történelmi témáról („Zur Gesch. der kgl. Freystadt Pressburg in den Botschkayschen Unruhn“; „Zur Gesch. der Pressburger Pfarrkirchen“; „Etwas von der Istropolitanischen

⁴⁷ Mindenesetre téves tehát az, a mit a „Vaterländische Blätter“ ír, hogy a „Neues Ung. Magazin“ szerkesztése 1794-ben kezdődött.

⁴⁸ V. ö. Szinyeyi: Magyar írók élete és művei. VIII. 18. hasáb. A M. N. Múzeumban Quart. lat. 781. I. 74. l. van egy levél, melyben Windisch Millert, Cornides biztatására arra kéri, hogy küldjön cikket folyóirata számára. U. o. a 78. lapon megköszöni Windisch „die gütige Zusage“-t. A két levél 1787. február 20. és 1787. március 1-én kelt.

Akademie"). Ezenkívül Hoffinger, selmeczbányai főorvos, írt egy cikket: „Von einem zu Schidowin entdeckten Alterthum”. A topografiai leírások mind névtelenek.

Végül — a színház első említése Windisch folyóirataiban — ott van a „Chronologie des Theaters zu Pressburg”, mely felsorolja azon színtársulatokat, melyek Pozsonyban 1741—92-ig játszottak.

III.

A németnyelvű időszaki sajtó Budán és Pesten.

„Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft“, 1784.; „Merkur von Ungern“, 1786.; „Literarischer Anzeiger“, 1798/99.; „Zeitschrift von und für Ungern“, 1802—1804.; „Patriotisches Wochenblatt“, 1804.; „Ungrische Miscellen“, 1805., 1807.; Romy tervbevett folyóirata, 1806.; „Damenzeitung“, 1806.; „Miscellen für Zeitungsleser“, 1808.

Az időszaki sajtó Pesten jóval később indult meg, mint Pozsonyban, a hol a bécsi folyóiratalapító és akadémiát tervező törekvések csakhamar utánzásra találtak. Pest a XVIII. század utolsó negyedében még nem jelentett középpontot sem a magyar, sem a német irodalmi törekvések számára.

A legelső magyar nyelvű lap, Ráth Mátyás „Magyar Hirmondó“-ja, Pozsonyból indult ki 1780-ban. Ennek 1787-ben megjelent melléklapja, a „Pozsonyi Magyar Múzsza“, az első magyar nyelvű folyóirat, mely tudományos cikkeket tartalmaz. A szépirodalmi sajtót magyar nyelven a „Kassai magyar társaság“ nyitja meg, a midőn 1788-ban kiadja a „Magyar Múzeum“-ot. Kazinczy „Orpheus“-át szintén Kassán adja ki; Péczeli viszont Komáromban szerkeszti a „Mindenes Gyűjtemény“-t (1789—90.). Kármán az első, a ki az „Urania“-val (1794.) Pesten akar centrumot teremteni.¹

A magyarészt német lakosságú Pesten és Budán — miként két évtizeddel előbb Pozsonyban is történt — a német folyóiratok megelőzték a magyar nyelvűeket.

¹ V. ö. Ferenczy i. m. 91. l.

A legelső pesti tudományos vállalat, „Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn“, a kor szellemének megfelelően akadémiai törekvésekkel függött össze. A stíriai származású Winterl Jakab József, bölceleti és orvosdoktor, tudós társaságot akart alapítani, a melynek célja a természettudományok rendszeres művelése lett volna. 1784. márczius 13-án a következő beszéddel üdvözli az egybegyűlt tagokat: „Mit unbeschreiblichem Vergnügen sehe ich das Ziel meiner alten Wünsche keimen, da ich Sie, werthgeschätzte Collegen! versammelt sehe um eine Verbindung zu errichten, die nützlichen Wissenschaften, die schon seit mehreren Jahren aus zahlreichen Lehrstühlen den Wissbegierigen vorgetragen werden, endlich selbst im Grunde zu bearbeiten, mit originellen Aufsätzen, an die sich furchtsameren Musen unseres Landes noch wenig wagten, zu bereichern, und dadurch des Vortrages und damit verknüpften königlichen Aufwandes würdiger zu machen“.

Elismeréssel emlékezik vissza Marsigli Lajos Ferdinánd tudós generálisra, aki 1712-ben megalapította a bolognai természettudományi társaságot; majd a késmárki városi tiszti orvosnak, Fischer Dánielnek, két ízben, 1730-ban és 1752-ben, tett kísérleteit említi; végül rátér saját programjára, mely a frankfurti „Gesellschaft der nützlichen Wissenschaften“ mintájára matematikát, fizikát, esztétikát, földrajzot és természetrajzot foglalt volna magában. A terv azonban, legalább is annak a folyóirat kiadására vonatkozó része, csakhamar abban maradt. Talán felsőbb jóváhagyó támogatás híján történt az, a melyre az alapító számított, midőn megnyitó beszédét e szavakkal fejezte be: „. . . bewerben Sie sich erst den Verdienst unserer Gesellschaft den entschiedenen Werth zu geben, um zu bewirken, dass der Monarch sie in seinen Schutz nehme.“

Mindössze egyetlen egy füzet maradt reánk² e társaság folyóiratából. Ez a maga egészében Winterl tollából ered, kinek idézett megnyitó beszédén kívül csupán egy tudományos közlemény foglaltatik benne: „Die Elektrische Materie chymisch geprüft, vorgelesen den 19. März von — nt —“.

² Ennél több nem jelent meg. L. Vaterländische Blätter" 1810. évf. 183. i.

Természettudományi akadémia alapítására nyugati szomzédaink példája és a kor tudományos irányzata egyaránt ösztönözte tudósainkat. Csakhogy nálunk a viszonyok még nem érték meg sem egy tudós társaság eszméjének megvalósítására, sem pedig egy folyóirat állandósítására. A magyar természettudományi társulat csak 1841-ben alakult meg, közlönye pedig jóval későbbben, 1869-ben indult meg.

* * *

Kovachich Márton György, a híres jogtörténész, hazájának egy tudós folyóirat kiadásával is hasznára akart lenni. A tudományos időszaki sajtónak a társadalom művelődése és az ország hírneve szempontjából való fontos kettős feladatát egy — kézirati hagyatékában reánk maradt — fogalmazványban részletesen fejtegeti. Ez az 50 ívoldalra terjedő kézirat a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában Fol. germ. 3. alatt van meg. Címe: „Uebersicht der Rubriken zu einer gelehrten Zeitung für das Königreich Ungarn, die von Seite der Königl. hohen Schule zu Pest in der freyen königlichen Haupt- und Residenz-Stadt Ofen herausgegeben werden könnte in deutscher Sprache“.

„Meine Behauptung ist — mondja Kovachich egyebek közt — die allgemeine Aufklärung kann durch grosse und gelehrte Bücher entweder gar nicht, oder nur sehr langsam, durch kleine Abhandlungen und Aufsätze aber und durch periodische Schriften, Wochenblätter, politische und gelehrte Zeitungen sehr schnell und auf die meisten Menschen ausgebreitet werden.“ „Täglich trägt der Wohlstand einer Nation auch viel zu der Aufklärung, aber weit mehr die Aufklärung zu dem Wohlstand bey.“ „Der Handwerksmann, der Soldat, der Bürger und selbst der Bauer ist einer gewissen Aufklärung fähig. Es ist schon viel gewonnen, wenn diese wissen, was Aufklärung seye, und welchen Werth sie für die menschliche Glückseligkeit habe.“ A XVIII. század — előttünk már Windisch lapjaiból is ismert — általános felfogása ez, mely Kovachichot arra indítja, hogy egy folyóirat tervét kidolgozza.

Hozájárul ehhez a közérdeket szolgáló indító okhoz a hazafi önérzete is, a ki így nyilatkozik: „Litteratur und Auf-

klárung erfordert, dass wir eigene gelehrte Zeitungen haben, um unsere Bemühungen, gelehrte Männer, Litteraturprodukten, und den Grad unsrer Aufklärung den Ausländern bekannt zu machen, um ihnen gleichsam Rechenschaft davon abzulegen. Die Wahrheit zu bekennen, so machen wir in der That unter den aufgeklärten Nationen gar keine für- und vortheilhafte Figur, vornehmlich von Seite der Kultur und Wissenschaften, wir sind in der gelehrten Welt beynahe unbekannt“.

Az ujságirodalom az ifjúság tanításának céljaira is igen fontos: „Diese Nothwendigkeit und Nutzbarkeit der Zeitungen sahen die weise Männer, die das Studiumsystem vor sieben Jahren³ für unser liebes Vaterland entwarfen, sehr wohl ein“. A Ratio Educationis gondoskodott arról, hogy az egyetem költ-ségén külföldi ujságok és folyóiratok meghozattassanak; ellenben „es war aber keine einheimische Politische Zeitung beygeschafft, obwohl man schon dazumal manche hatte, die sich hätten lesen lassen.“ Hazai tudományos folyóirataink azonban nem voltak. „Die grösste Sorge haben unsere höchsten Landesstellen für die Einführung einer einheimischen gelehrten Zeitung getragen; an guten Willen fehlte es gewiss nicht... warum noch zur Zeit nichts zur Ausführung gebracht worden seye;⁴ kann nur der wissen, der die wahren Umstände kennt“.

E nehézségek daczára is előáll Kovachich egy folyóirat tervével, azon reményben, hogy „das ohnlängst noch unmöglich war, nach der Veränderung der Umstände möglich wird“. E „nehézségek“, majd ismét a „megváltozott körülmények“ említése valószínűleg egyrészt — a tudomány terén is érezhető — vallási surlódásokra, másrészt a csak nem régen (1781.) kiadott sajtószabadságra vonatkozik.

Még a nyelv kérdésében, a melyen a tervbevett vállalat megjelenjék, kellett határozni: „Unter so vielen Sprachen, die in unserem Vaterlande gangbar sind, ist das Slawische die weitläufigste und die Hungarische vor den übrigen am meisten in Gebrauch, keine ist aber die gelehrte, die Büchersprache, die Sprache der feinen Welt, also kann die gelehrte Zeitung in

³ A Ratio Educationis-t 1777-ben adták ki; ezt a kézirati tervezetet Kovachich tehát 1784-ben írta.

⁴ Kovachich tehát nem vett tudomást Windisch „Magazin“-járól (1781—87.).

keiner von diesen, noch weniger aber von den übrigen geschrieben werden." „Die lateinische Sprache ist zwar bey uns ziemlich allgemein, und den Ausländern auch verständlich, aber den möcht' ich doch sehen, der eine gelehrte Zeitung so rein lateinisch schreiben könnte, dass mit ihm die Ausländer zufrieden wären, und bey uns nicht für einen Affectirten passiren müsste . . . In unserem Vatterlande ist jener Theil des Volkes, welcher lateinisch liest und versteht, eben nicht derjenige, der so sehr eine Aufklärung braucht . . . Es hat die Erfahrung bewiesen, dass die Aufklärung so lange keinen Fortgang gehabt habe, so lange alles lateinisch abgehandelt wurde.“ Ezek az indítóokok tehát arra az elhatározásra juttatják Kovachichot, hogy folyóiratát német nyelven szerkeszszze.

A tárgykör, a melyből kiindul, hogy hazai műveltségünk állapotát a külfölddel megismertesse, a következő: a tervezet első rovata „Schul-Personalstand“, a második pedig „Personalveränderungen“. Ezt a tervét a következőkkel indokolja: „Wie würden die Ausländer von dem Zustande unserer Litteratur urtheilen können, wenn ihnen die Verfassung und die Personen unbekannt sind“. Már inkább helyeselhetjük azt a szándékát, hogy „Schulbücher“ cím alatt egyúttal az olvasmányul ajánlatos, hasznos könyvek listáját akarja közölni. A „Hamburgisches Magazin“ példáját követve, fölvesz egy rovatot „Anfragen von wissenschaftlichen Sachen und Kunstwerken“ címen és utána mindjárt következnek „Beantwortungen dergleichen Nachfragen“. Az erkölcsi irányú hetilapokra emlékeztet az a pont, mely alatt „wider lächerliche und schädliche Gebräuche“ címen a babona, előítélet, fanatizmus és egyéb társadalmi bajok ellen szándékozik küzdeni. Végül a „Zustand der Wissenschaften und der Aufklärung“ cz. rovat képviseli a legértelmesebb programponot.

Ez a latinul és németül megfogalmazott tervezet két év elmúltával került kivitelre. Ugyanis 1786-ban megjelent a „Merkur von Ungarn oder Litteraturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer. Herausgegeben von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur,⁵ geordnet

⁵ A M. N. Múzeum kéziratárában Quart. germ. 556. sz. a. megvan Kovachichnak egy kézírata: „Nota in Betreff herauszugebenden Gelehrten

und besorgt von Martin Georg Kovachich, Doktor der FF. KK. und WW. der königl. ungar. Stathalterey Archivsindikanten. Pest, gedruckt mit Lettnerischen Schriften."

Magát a folyóiratot egy „Entwurf einer Litteraturzeitung” című bejelentés előzte meg,⁶ a melyben tíz pontban megállapítja ugyanazokat a tárgyköröket, a melyeket kézirati tervében érintett. Hozzáveszi még az iskolai, irodalmi és erkölcsjavító közlemények rovataihoz a vitairatokat és a politikai híreket.

E programnak megvalósítása sokoldalú levelezéssel volt összefüggésben. Érdekes betekintést nyerünk a szerkesztő műhelyébe, ha áttanulmányozzuk reánk maradt levelezését az 1786—88. évekből.⁷ E levelek alapján megállapíthatjuk a következőket.

A szerkesztés adminisztratív részében Bill nevű nyomdász segített Kovachichnak, ki az egyes füzetek pontos megjelenésére ügyelt. A „Merkur”-nak Ausztriába való továbbítását Held Ignác, a bécsi udvari főposta tisztje intézte.

Előfizetők gyűjtésére vállalkoztak Stiessig Alajos és Bucsánszky György Pozsonyban; Benyák Bernát Székesfehérvárott, Wagner Károly Kiszzebenben; Horányi Elek Pesten; Ballay György Győrött; legbuzgóbb volt ezen a téren Miller Jakab Ferdinánd, nagyváradi tanár.

A folyóiratot sokan egyenesen a szerkesztőnél rendelték meg. Báró Prónay, Eltz és Vukovár grófja, Okolicsány Antal, Poor Cajetan, a váci gimnázium igazgatója, Hadaly Károly és mások is ilyen irányban folytattak Kovachichsal levelezést. Windisch⁸ Cornidesnek azt írja, hogy sajnálattal nélkülözi a „Merkur”-t, nem tud hozzájutni, mert a szerkesztő

Zeitung. Ofen, 1786. 6. Febr.” Ebben azt mondja: „Es haben sich hier zu Ofen einige Liebhaber der Litteratur vereinigt, um eine gelehrte Zeitung für das Königreich Ungarn herauszugeben. Sie soll für das laufende 1786. Jahr von Jänner an ausgehn.”

⁶ Ez a nyomtatvány megvan a M. N. Múzeumban Hung. I. 120. alatt. A szerkesztő ugyanezt szószerint még egyszer kinyomatta a „Merkur” 1786-iki évfolyamának bevezetéseképen.

⁷ E gyűjtemény jelzése a M. N. Múzeumban: 43. Quart. lat. III. és IV. kötet.

⁸ Az Akadémiában lévő levélgyűjteményben: „Különbözők levelei Cornideshez”, 50. sz. levél.

elmulasztja azt, hogy a nagyobb könyvkereskedéseknek — mint pl. a pozsonyinak is — néhány példányt eladás céljából elküldjön.

A sajtó emberei is jóindulatú érdeklődéssel pártolták a „Merkur“-t. Trattner Mátyás⁹ azon gondolkodik, hogy Szászországba is eljuttassa a folyóiratot. Bill jelenti, hogy Szatsvay¹⁰ „Múzsájá“-ban bejelentést fog közölni a „Merkur“-ról; Tállyai Dániel,¹¹ a ki magát mint „Verfasser und Direktor der Innländischen Zeitungen“ írja alá, elnézést kér Kovachichtól, azért, mert az ő „künftig unter einer verbesserten Gestalt auszugebenden deutschen Zeitung“¹²-jét „Pressburger Merkur“-nak akarta elnevezni. Azt mondja, hogy a mikor ő erre a címre gondolt, nem tudott semmit a tudományos tartalmú „Merkur“-ról.

Munkatársak is ajánlkoztak, részben önszántukból, részben a szerkesztő felszólítására. Mollik Tóbiás, budai theol. tanár megígéri, hogy a mennyiben azt iskolai elfoglaltsága megengedi, segítségére lesz; Steinsberg lovag, bécsi nyomdatulajdonos, hajlandó politikai híreket közölni; a „Provincial-Nachrichten“ és az „Allg. Wiener Bücher-Nachrichten“ kiadója arra vállalkozik, hogy a külföldi irodalom nevezetességeiről fog értesítést küldeni; ugyanerre a szerepre ajánlkozik egy Schmidt nevezetű szász-weimari hercegi alkalmazott is. Engel Keresztély magára vállalja a Szlavóniára és annak „berendezésére“ vonatkozó dolgok közlését; Zimmer, kassai tanár, pedig jóindulatú helyreigazításokat ad Kovachichnak „über die Beysitzer der Akademie zu Kaschau“. Még Magyarország határain kívül is akadnak, akik aktív módon óhajtanak részt venni a „Merkur“ életében. Martinovich Ignác,¹³ ki akkor lengyeli fizika-tanár volt, arra kéri a szerkesztőt, közölje vele minden tervét, ő mindenben a segítségére lesz, sőt — Niczky

⁹ Csak a fontosabb leveleknek a könyvtári számát iktatom ide. Lásd M. N. Múzeum: Quart. germ. 43. IV. 21. sz.

¹⁰ L. u. o. III. 143. sz.

¹¹ L. u. o. IV. 36. sz.

¹² Ezen a „Pressburger Zeitung“-ot kell értenünk; Tállyai ennek a lapnak 1784—86-ban szerkesztője volt.

¹³ L. M. N. Múzeum: Quart. lat. 43. III. 175. sz. V. ö. Szinnyei i. m. VIII. k. 715. l.

gróf közbenjárása következtében — arra is van kilátása, hogy Magyarországra kerüljön és „Sollte dieser Entwurf von Stat-ten gehen, dann werden Sie sehen, wie wir den Jesuitismus herabsetzen werden!“ Miller több ízben küldi be saját czik-két és barátainak dolgozatait. Végül ott van a munkára kész férfiak sorában Kazinczy¹¹ is; ő „von dem Personale des National-Institutes“ akar beszámolni. Az első (1786.) kötet tartal-mának legnagyobb részét száraz névsorok és rendeletek teszik: ott találjuk az egyetemi „magistratus“ tagjainak névsorát; azoknak a listáját a kik 1770—1786-ig doktorátust tettek a pesti egyetemen; a hazai középiskolák, majd könyvnyomdáink sorrendjét; a pesti egyetemi könyvtár leírását, a protestáns iskolákra vonatkozó rendeleteket, protestáns ima- és énekes könyvek, iskolakönyvek, a Pesten kapható tudományos és poli-tikai lapok jegyzékét, az ifjúságnak szánt ösztöndíjakról szóló kimutatást és tudományos könyvek bírálatait.

Érdekesebb egy színházi hír, mely arról számol be, hogy Budán 1786. január 27-én előadták Hoffmann Lipót Alajosnak „Das Wertherfieber“ cz. darabját; a szerző, ki a pesti egyete-men a német irodalom tanára volt, 5 felvonásos színművével előbb Bécsben, majd itthon is nagy tetszést aratott.

Kovachich a külföldnek a magyar irodalom legjobb ter-mékeit fordításban szerette volna bemutatni. „Denkmal des berühmten Dichters von Muranyi“ czím alatt ezt írja: „Könnte dieser Dichter nicht übersetzt mitten unter Deutschlands Wie-lande, Weisse, Gleime und Jakobis bewundert von dem Ken-ner und auch geliebt von dem Unkenner werden? Wie vielen Dank müsste der Patriot und Ausländer jener Arbeit schuldig seyn, die für eine glückliche Uebersetzung seiner Venus von Muranyi unternommen würde. Wer wagt es Patrioten, theure Commilitonen?“

Örömmel jelenti Dugonics „Etelká“-jának közeli megje-lenését. Hazafias büszkeséggel teszi hozzá, hogy a magyar nyelv már nem oly szegény regényekben, „als manche ande-ren!“ „Etelká“-t már azért is kiválóan értékesnek tartja, mert szerzője nemzeti tárgyat választott. Dugonics egy másik mun-káját, „Trója veszedelmé“-t (1774.), is ismerteti.

¹¹ E levelet kiadta Váczy János: Kazinczy F. levelezése. I. k. 121—122. ll.

A közönség izlésének nevelésére való a következő intelem: „Ernstliche, aber wohlgemeinte Warnung an die begierigen Leser der Modeschriften . . . Es erscheinen täglich nicht nur unnütze und müssige, sondern auch so ärgerliche Schriften, dass deren so uneingeschränkt freyen Gebrauch selbst Heiden schwerlich zulassen würden. Wir wollen uns nicht nur bey solchen aufhalten, die nur Possen und Zoten enthalten . . . ausser diesen sittenverderbenden Schriften kommen noch andere, die alle die sanften Bande nicht nur der geoffenbarten Religion, sondern auch selbst der natürlichen Religion zerreißen . . . Man liest täglich in öffentlichen Zeitungen Erzählungen von einzelnen Begebenheiten, die oft an der Stirne alle wahrscheinlichen Zeichen tragen, dass sie zur Beschimpfung der katholischen Seite mit Fleiss erdichtet worden . . . Ist es nicht zu bedauern, wenn sogar Männer, die Fähigkeiten und Fleiss besitzen, auf solche müssige, unnütze und höchst schädliche Schriften gerathen.“ Valóban igaza volt Kovachichnak, midőn olvasóit az izlésrontó, vallásosságot megingató röpiratoktól óvta, intette. A mióta II. József 1781. jún. 11-én kiadta a cenzurára vonatkozó rendeletét, a monarchia sajtója csak úgy ontotta a sajtószabadsággal mindenféle úton-módon visszaélő termékeket.¹⁵ Számtalan röpirat jelent meg, a melyek egyrészt a társadalom minden rétegét gúnyolták, másrészt az egyház — első sorban a jezsuiták — ellen léptek fel a legélesebb hangon. E pamfletek nagyrészt névtelenül jelentek meg, de szerzőik épenséggel nem a névtelen írók csoportjából kerültek ki. Sonnenfels, Blumauer, Hoffmann és más jól ismert írók voltak az e fajta iratoknak legbuzgóbb művelői.

A szabadelvű uralkodó végül is kénytelen volt egy csomó könyvet rendeleteileg betiltani. Ilyen „tiltott könyvek jegyzéké”-t több ízben is közöl a „Merkur” szerkesztője. Megtudjuk ezekből, hogy a cenzura elsősorban Trenk Frigyes¹⁶ báró, a kalandos életet élt politikai és egyházi pamfletgyártó iratait üldözte; el volt tiltva továbbá Erhard Gáspár, bajor lelkész, számos munkája; sok névtelenül megjelent irat; és — a mi

¹⁵ V. ö. Nagl—Zeidler i. m. II. k. 298. ll.

¹⁶ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888., 472. ll.

Lessing munkáinak elterjedtségére jellemző — „Uebrigé noch ungedruckte Werke des Wolffenbüttelischen Fragmentisten. Ein Nachlass von G. E. Lessing, hg. v. C. R. E. Schmidt 1787.” Ez a deista elveket hirdető irat a katolikus Ausztriában persze még szigorúbb ellenállást provokált, mint annak előtte Németországban.

A „Merkur” első évfolyama — ha nem teljesítette is népevelői ismeretterjesztő hivatását oly mértékben, a mint azt programjában kifejezte — legalább részben eleget tett másik feladatának az által, hogy a külföldnek hazánk szellemi életének egyes érdekesebb mozzanatairól hírt adott.

A második (1787.) évfolyam már egészen száraz tartalmú 12 füzetből áll; nincs benne egyéb, mint a nagyszombati egyetem szabályzata, a Jézus-társaság feloszlatására vonatkozó rendelet, a bécsi egyetem sorakozási rendjének leírása az Urnapján tartott körmenetben, az iskolai reform története és Kelemen pápa egy rendelete.

Ebből a rövid tartalmi ismertetésből a mai kor elfogulatlan olvasója is megérti, hogy a „Merkur” nem elégíthette ki közönségének várákozását. Már az első évfolyam két első füzetének megjelenésekor is találkozott egy élelhangú kritikus Prabner J. G., budai hivatalnok személyében, aki „Unparteiische Gedanken über das erste und zweite Heft des i. J. 1786. von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur herausgegebenen Merkur von Ungarn” cz. röpiratában¹⁷ jezsuitagyűlölettel vádolja Kovachichot. E támadásra Katona István egyik művének a recenziója indította (I. évf. 1786., 136. ll.), melyben a referens szemére veti a nagy történettudósnak, hogy mint volt jezsuita, rendjének laxizmusát és probabilizmusát akarja újra életbeléptetni. A röpiratban folytatólag a „Merkur”-ban közölt tanári és egyéb névjegyzékekről szólva, azt mondja Prabner: „Aller deren Litaneien sollen den wenigsten Theil eines Heftes von 6. Bogen einnehmen”. Majd a leközölt rendeletekről úgy nyilatkozik, hogy azok „schon in Barbierstuben bekannte Befehle”¹⁸. Elismerő sorokat is kapott ugyan a

¹⁷ Megvan a M. N. Múzeumban: Hung. l. 548. jelzéssel.

¹⁸ Ebben igaza van Prabnernek, mert már Mária Terézia korában is népszerű kiadásban olvashatta mindenki a legújabb rendeleteket. A

„Merkur“ szerkesztője Eltz és Vukovár grófjától,¹⁹ Batthyány Ferencz gróftól, Ürmény József nyitrai főispántól. Azonban a közvélemény — amint ezt Miller temperamentumosan őszinte leveleiből látjuk — sehogysem volt meglegedve Kovachich lapjával. 1787. jan. 11-én²⁰ e sorokat írja Miller a maga primitív németségével, a mely a rendesen a latin nyelvvel élő hazai írók jó részére jellemző: „Auf meine Siebenbürgischen Freunde bin ich ganz aufgebracht, denn ich kann kein Heft in das Land anbringen. E contraire einer meiner Correspondenten forderte eilends die 4 Hefte; ich habe sie auch unverzüglich an Ihm übermacht, allein dieser Täge statt Geld zu empfangen, schickte er mir das Exemplar zurück samt einen Briefchen, in dem er mir ganz dictatorisch zu wissen machte, dass die Siebenbürger nicht gewohnt wärn Register der Mönche und Schulbuben zu lesen; ihr Geschmack wäre nach Göttingen . . . und anderer vernünftige Litterar Zeitungen gerichtet. Diese Impertinence war mir so auffallend, dass ich gleich die Feder ergriff und zur Vertheidigung ihres Merkurs schritt. Allein einer meiner hiesigen Freunden benachrichtigte mich, dass auch ein gewisser Prabner das 1. und 2-te Heft durchgehechlet habe. Da dachte ich bey mir dass meine Arbeit überflüssig seyn würde, ohnfehlbar werden Sie selbst, oder Jemand von ihren Gesellschaftern ihr rühmliches Unternehmen vertheidigen und den verwegnen in einen mir noch unbekanntem Heft schon gestraft haben.“²¹ Azonban 1787. márcz. 1-én már a „Merkur“-nak ez a jó barátja is másként ír: „Man weiss hier allzu gut über litterarische Zeitungen zu urtheilen: wir haben hier Göttinger, Leipziger, Holmstädter, Jänaer und Harlemer Litteratur Zeitungen. Diese Gegend²² ist nicht so dumm, als man glaubt; man greift hier nicht nach allen Bissen, der vorgeworfen wird . . . Wenn sie keine Biographie gelehrter Männer, Promotionen, nur Bücher Re-

„Pressburger Zeitung“ 1767. 30. számában ezt olvassuk: „Beym Verleger zu haben Urbarium in deutscher und hungarischer Sprache, 24. kr.“

¹⁹ L. M. N. Múzeum: Quart. lat. 43. III. 118. 138. 140. és 144. sz. levelekben.

²⁰ Miller idézett levelei u. o. III. 107., 124. sz.

²¹ Arról, hogy Kovachich válaszolt-e Prabner rőpiratára, nincs tudomásom.

²² T. i. Nagyvárad környéke.

censionen, keine Abhandlungen ihrem Merkur einschalten werden, so ist es unmöglich, dass ihre Unternehmung in die Länge bestehen soll. Ich will zwar zugeben, dass ihr Merkur wegen den königl. Verordnungen, und andern Kleinigkeiten in fremden Ländern noch gut aufgenommen wird, wenn sie aber nicht werden bald von den protestantischen Schullen sprechen, so wird auch dort der Wert ihres Merkurs fallen. Ich könnte Ihnen über einen Brief von Göttingen mittheilen, wo man ihre 2 ersten Hefte gelesen hat, in denselben wird die Anfrage gemacht, ob sie auch so getreulich die Protestantischen Schulen in Ungarn erzählen werden? Warum haben sie von der Debreziner Schule nicht gesprochen? Ich habe ihnen freulich eine Nota eingereicht, auch besitze ich einen Artikel über die Debreziner Bibliothek. Allein ich unterfange mich nicht mehr, etwas an Sie zu schicken, weil Sie von alle dem, was mir meine Freunde übergeben, und ich ins Deutsche übersetzte, keinen Gebrauch machen wollen, und darnach versichere ich Sie, von nunan nichts von dem, was ich ihnen überschickte, in ihren Merkur lesen wird, alles in fremden Zeitungen anzutreffen seyn wird. Sehn, Sie, wie dreist ich bin herauszusagen, was man von ihrer Arbeit spricht, und auch ich denke. Folgen, Sie, bester Freund! meinen Rath, damit Sie wirklich ein Schriftsteller genannt werden können, und nicht als Redacteur königl. Schul-Verordnungen und Syllabi der Professoren und einer Buben Classification in öffentlichen Gesellschaften zur Unterhaltung dienen sollen. Man will durchaus behaupten, Sie hätten nicht hinlängliche Courage mit wichtigern Artikeln aufzutreten, weil Sie dazu nicht nur Hand sondern auch Kopf brauchen müssten . . . Verzeihen Sie Freund! Wenn ich Sie durch meine Offenherzigkeit beleidigt habe: allein da ich an ihrer Arbeit Theil nehme, suche ich auch ihre Ehre."

Ebből a levélből kitűnik, hogy mi volt az oka Miller elpártolásának. Megtudjuk továbbá azt is, hogy milyen kifogásokkal illették a „Merkur“-t a közönség körében. A kortársak véleményét, mely szerint Kovachich nem volt másra képes, mint száraz listák összeállítására és egyéb reproductiv munkára, összevetve azon körülménnyel, hogy Kovachich oklevelek kiadásának és biográfiai meg bibliográfiai adatok gyűjtésének szentelte élete legfőbb munkásságát, megállapíthatjuk, hogy

irodalmi folyóirat szerkesztésére nem volt hivatva. Másrészt Miller panaszai alapján arra is következtethetünk, hogy a „Merkur“ szerkesztője, bár a lapot állítólag egy „Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur“ adta ki s ő csak úgy szerepelt, mint aki a folyóiratot „ordnet und besorgt“, mégsem engedett másnak is befolyást a szerkesztésre, úgy, hogy végül is magára maradt a közönségtől is elhagyott, elárvult lapjával. Vallási kérdésekből származó egyenetlenkedések is sietteték azt, hogy a „Merkur“ elvesztette népszerűségét. Így egészen természetes, hogy e folyóirat már a második (1787.) évfolyam befejeztével megszűnt.

Mindenesetre túlzott a „Vaterländische Blätter“ (1810. évf. 183. l.) cikkírójának felkiáltása: „Eine lange Dauer und mehr Unterstützung verdiente der an literarischen Nachrichten sehr reichhaltige Merkur von Ungarn, der aber leider schon mit dem virten Bande,²³ i. J. 1787. aufhörte“, mert mint fentebb kiemeltém, a tartalmi áttekintés épúgy, mint a kortársak nyilatkozatai mutatják, hogy a „Merkur“, főképp a mi a második²⁴ évfolyamot illeti, nem állott hivatása magaslatán.

* * *

„Als 1798. alle literarischen Zeitschriften für Ungarn ihre Endschaft erreichten, übernahm Herr von Schedius die Herausgabe eines periodischen, literarischen Blattes; des literarischen Anzeigers für Ungarn, der aber zugleich mit der Pesther Zeitung, welcher er beygelegt wurde, 1799. wieder aufhörte.“ Ezt olvassuk az „Annalen der österreichischen Literatur“ 1802. évf. aug. számában (449. hasáb). A „Pesther Zeitung“, melyhez Schedius a „Literarische Anzeiger“-t mellékletül adta, nem más, mint a „Neuer Courir aus Ungarn von Kriegs-Staats- und Gelehrten Sachen“ cz. ujság, mely tényleg 1799-

²³ Minden egyes évfolyam t. i. 12 füzetből áll, mely két-két kötetet alkot.

²⁴ Erről ismertetést közöl az „Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten“ cz. lap. 1787. évf.-ban.

ben szünt meg.²⁵ Ugyanis a budapesti egyetemi és múzeumi könyvtárban megvan az „Anzeiger“, füzetenként a „Neuer Courir“-ba, annak megfelelő számaihoz, mint melléklap kötve.²⁶

Schedius Lajos, a ki lapját minden eddigi folyóirat programjától eltérően, elsősorban a tudományos bírálatoknak szentelte, a pesti egyetemen az esztétika és a philológia tanára volt. Lapjához munkatársakat is keresett; így nevezetesen felkérte Kis Jánost²⁷ és a több ízben említett Millert,²⁸ hogy küldjön „Beiträge auch . . . für meinen literarischen Anzeiger“.

A folyóirat főleg tudományos könyvek recenzióit hozta. Pl. Samuelis Genersich . . . Medicinae Doctoris florae Sceptuensis Elenchus. Lócse, 1798. Más irányú könyvek ismertetése pl.: Endrödy János B. Barcó Lovas Ezeredgye Áldozó Papjának Költeményei a frantzia háborúban. Pest 1796; Unterricht für eine junge Person, die in die Welt tritt. Aus dem Französischen in das Deutsche übersetzt v. d. Fräulein Celestina v. Dwornikowich. Pest, 1796. stb. Ezek a XVIII. századvégi hazai kritika óvatosságának megfelelően inkább tartalmilag ismertető és elismerő, mintsem szigorúan bíráló modorban vannak megírva. Könyvismertetéseken kívül találunk hivatalos rendeleteket és néhány más cikket, pl. Szerbia történetéről,

²⁵ Egy „Pesther Zeitung“ nevű ujság, melyet Kereszty (i. m. 112. l.) felvett, nem más, mint a „Neuer Courir“ s így egy ezután készítendő folyóiratjegyzékben nem foglalhat helyet.

²⁶ Grágger tehát (i. h. 1037. l.) valószínűleg tévedésben van, a mikor a „Literarischer Anzeiger“-t helyesen mint Schedius lapját s a „Pesther Zeitung“ (= „Neuer Courir“) melléklapját említve — fölvesz egy „Literarischer Anzeiger für Ungarn“ cz. lapot is (mely szerinte ugyancsak 1798/99-ben jelent meg) és ennek szerkesztőjéül Rösler-t nevezi meg, a nélkül, hogy ezt a véleményét egyetlen bibliografiai munka is támogatná. Tévedésének forrása bizonyára az, hogy Rösler tényleg szerkesztője volt (bár csak 1801-ben vagy 1805-ben) egy irodalmi kritikai lapnak („Kritischer Anzeiger“), néhány évvel később pedig szerkesztette a „Pesth-Ofner Zeitung“-ot; ezt téveszthette össze Grágger az eufemisztikusan „Pesther Zeitung“-nak nevezett „Neuer Courir“-ral. Ezek szerint csak egy „Literarischer Anzeiger“ volt s ezt Schedius a „Neuer Courir“ melléklapként szerkesztette.

²⁷ L. Szinnyi i. m. VI. k. 310. hasáb.

²⁸ L. a M. N. Múzeum kéziratárában: Quart. ítat. 781. I. 150. sz. levél,

vagy „Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen.“ Minden cikk névtelenül jelent meg.

Egy kis philológiai vitára is akadunk a „Literarischer Anzeiger“ hasábjain. Schedius és Schauff, pozsonyi rajztanár, ugyanis azon vitatkoznak, hogy vajjon „Hungarn“, „Ungarn“ vagy pedig „Ungern“-e a helyes elnevezése hazánkknak. Schedius az „Ungern“ alak mellett foglalt állást, mert — a mint mondja — ez az „ugor“ szóval függ össze. Ellenfele válaszában azt bizonyítja, hogy „Hungar oder Ungar ist aber sowohl eine dem deutschen Wort-Bau und Klange angemessene Benennung, (auch gar, bar, Haar, erbar, Nachbar ist gut deutsch) und hat auch einen sehr erhabenen Klang für den Namen einer Nation, . . . wogegen das Wort Ungern eine Widerlichkeit in der Aussprechung und einen schlechten Ton hat“. Végül is a vita úgy végződik, hogy Schedius — bár az „einheimische Aussprache“ Unger mellett van — eilsmeri, hogy „das Wort Hungar oder Ungar klinget schöner.“

* * *

„Um den vielfältigen Stoff, der mir von allen Seiten Ungerns jetzt zuströmt, besser benutzen und schneller dem literarischen Publicum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen ausser den Literarischer Anzeiger, auch noch ein Journal von und für Ungern mit dem Anfange künftigen Jahres herauszugeben“. Ezt írja Schedius Lajos 1799. május 15-én kelt levelében²⁹ Millernek. Majdnem két év telt el, a míg 1802-ben megjelent a tervbevett folyóirat „Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur. Herausgegeben von Ludwig v. Schedius, Doctor der Philosophie und Professor der Aesthetik an der kgl. ungr. Universität. — Pesth, bey Franz Joseph Patzko.“

Az első (1802.) évfolyam³⁰ első kötetét a szerkesztő „Einleitung“-gal vezeti be, a mely művelődéstörténeti szempontból

²⁹ L. M. N. Múzeumban: Quart. lat. 781., 158. sz. levél.

³⁰ A „Magyar Kurir“ 1801. decz. 11-iki 47. számának 751. lapján tudósítja olvasóit a „Zeitschrift v. u. f. Ungern“ megjelenéséről.

igen érdekes és némely tekintetben még ma is aktuális. Miként az előbbi század tudományos folyóiratainak szerkesztőit (Terztyánszkyt, Windisch, Kovachichot), őt is az a kettős cél vezeti, hogy egyrészt hazánkban terjeszse a tudományt és műveltséget, másrészt a külfölddel ismertesse meg a hazai kultúrát, mert tudományos folyóirat hiánya okozza, hogy „selbst der benachbarte, emsige, jeden Beytrag zur Erweiterung seiner Kenntnisse so gern aufnehmende Deutsche (ja was noch auffallender ist, selbst ein grosser Theil unserer eigenen gelehrten Mitbürger) lernte die Anstalten zur Aufnahme intellectueller und moralischer Cultur, die wir entweder einer wohlthätigen Regierung oder der Freygebigkeit edelmüthiger Privatpersonen verdanken, nur höchst unvollkommen kennen; so wie ihm unsere literarischen und artistischen Produkte unserer Gelehrten und Künstler . . . entweder gar nicht, oder doch nicht von der rechten Seite bekannt wurden. Daher das tiefe Stillschweigen, das in den Werken der Ausländer, welche die Geschichte der neueren Literatur behandeln, so wie in den meisten ihrer gelehrten Zeitblätter, über den gegenwärtigen Zustand der Literatur in Ungern herrscht: daher die Ungereimtheiten, welche von Fremden die doch etwas über uns sprechen wollen, theils nach dem Hörensagen, theils nach den Erzählungen flüchtiger oder hypochondrischer Reisebeschreiber, theils nach den einseitigen Berichten anonymen Einsender, uns sehr häufig aufgebürdet werden; die so ziemlich allgemein verbreitete Meinung von diesem Reiche, als ob es noch in tiefer Barbarei und Unwissenheit läge; daher die Verachtung und Vernachlässigung unserer einheimischen Literatur, die sich selbst viele Inländer, welche durch die Brille ausländischer Urtheile ihr Vaterland betrachten, zu Schulden kommen lassen; daher die Muthlosigkeit, welche unsere Gelehrten und Künstler von manchen Unternehmungen zurückhält; . . . daher noch mehrere üble Folgen, welche verbunden mit andern mächtigen Hindernissen dem schnellen Aufblühn der Literatur bey uns im Wege stehen“. A kulturtörténeti képet kiegészíti az a rész, a melyben Schedius kifejti, hogy miért adja ki folyóiratát német nyelven: „Dass ich zu einer Zeitschrift von und für Ungern die deutsche Sprache gewählt habe, geschah aus eben denselben Gründen, wodurch vermuthlich auch

meine Vorgänger dazu bestimmt wurden . . . Niemand wird hoffentlich so kleinlich denken, es für eine Verachtung der andern zu halten. Man bedenke nur, dass der Kreis der deutschen Lesewelt, dass heisst derjenigen, die deutsch lesen und zu verstehn im Stande sind, bey uns weit grösser ist, als jedes andern gebildeten Publicums, welches sich für solche Unternehmungen interessieren könnte; dass diese Sprache für die genaue Bezeichnung der unserem Zeitalter angemessenen Begriffe, Vorstellungen, Empfindungen, schon mehr bearbeitet und gebildet ist, als jede andere bey uns anwendbare; dass endlich nur dadurch die Verbindung mit Deutschland, welche für unsere Cultur und Literatur die vortheilhafteste ist, erhalten werden kann“.

A hazai művelt közönséget és a külföldet három csoportba tartozó irodalmi és művelődéstörténeti közleményekkel akarja megismertetni a szerkesztő. Közölni akar 1. Magyarország földrajzára, történelmére és irodalmára vonatkozó értekezéseket; 2. a század eleje óta megjelent tudományos és szépirodalmi könyvekről ismertetéseket; 3. „Intelligenzblatt“ cím alatt az irodalom embereire vonatkozó személyi híreket, halálhíreket, kinevezéseket. Schedius tehát helyes arányokban egyesítette programjában a különböző szempontokat, a melyeket elődei egyoldalúan követtek: közölt Windisch „Magazin“-jának a szellemében értekezéseket, nagy tért engedett a könyvismertetéseknek és — a nélkül, hogy Kovachich „Merkur“-jának a túlzásába esett volna — hozott személyi adatokat és irodalmi híreket.

Az első (1802.) évfolyam több érdekes történelmi tanulmányt tartalmaz; Engeltől valók a következők: „Joh. Zápolya's Plan, sich die Thronfolge in Ungern zu sichern“; „Andreas III. des Venetianers erste drey Regierungsjahre“; és „Historisch diplomatische Aufklärung über Stephans V. Tod.“ Miller írta a következőket: „Etwas über Paul Rósa, einen ungrischen Gelehrten des XVI. Jahrhunderts“ és „Von den handschriftlichen Nachlassen des Mathias Bel“; Izdenczy, udvari tanácsos, „Unmassgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Ungern bestehende Contributions-System“ cím alatt az akkor (1802-ben) folyó országgyűlésre hivatkozik. A numizmatikát képviselik Éder abbé „Nachricht von einigen seltenen

Siebenbürgischen Münzen" és Schönwiesner „Ueber die ungrischen Blechmünzen" cz. czikkeikkel. Paintner Mihály közli „Der im Königreich Ungern bestehenden geistlichen Würden" jegyzékét; Pray hagyatékából való „Verzeichnis der Canzler und Vicekanzler des Königreichs Ungern." Jeles férfiak életrajzai, úgy mint Windischnek már többször idézett kimerítő biográfiája és Schedius czikke „Ueber den kgl. ung. Historiographen Hrn Abt Georg Pray" is helyet foglalnak az első évfolyamban. A szerkesztő még „Ueber die älteste Druckschrift in ungrischer Sprache" cím alatt közli egy félig-meddig idevágó cikkét, melyben a sok ellenvéleménnyel szemben azt bizonyítja be, hogy a legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány Komjáthi Benedek fordítása Szent Pál leveleiből (Krakkó, 1533.).

Hogy mennyire együtt érzett e németnyelvű folyóirat szerkesztője a magyar irodalmi törekvésekkel, bizonyítja az az elismerés, a melylyel „Himfy szerelmei"-nek ismertetése kapcsán a hazai irodalom legújabb jelenségeiről nyilatkozik. „Eine der schönsten, reizendsten Erscheinungen für unsere Literatur in dem letzt verflossenen Jahre", ez a véleménye „Himfy szerelmei"-ről. „Meine Leser sehen aus Allen — mondja tovább — dass der Verfasser eigentlich die Idee, welche meines Wissens bisher nur Göckingh³¹ noch und eine gewisser W—r (Siehe Teutscher Merkur³² vom J. 1784. April S. 33—41.) auszuführen gesucht haben, in diesem Werke befolgt, nämlich die Idee, einen ganzen Roman ohne Erzählung, bloss durch eine Reihe Lieder (also in lyrischer Form) zu liefern, um den Scenen desselben dadurch mehr Darstellung, Ausdruck und Lebhaftigkeit zu geben". A magyar irodalomról a következő módon vélekedik: „Wenn die Fortschritte, Welche der gute Geschmack auf dem Felde der ungrischen Poesie gewinnt, auch langsamer sind, als

³¹ Friedr. Leop. Günther v. Goekingh: „Lieder zweier Liebenden." Leipzig, 1777.

³² A „Teutscher Merkur" főnt nevezett lapjain Bertuch, Wieland szerkesztőtársa, „egy barátja kéziratából" W—r aláírással egy öt részből álló, összesen nyolcz lapra terjedő verses regényt közöl. A szerelmes költeményt érzelmei bánattal töltik el, végül azonban a viszonzott szerelem boldoggá teszi; elérte célját: Minna az övé. A gondolatmenet itt tehát ugyanaz, mint a Himfy-dalokban.

man wünschen sollte, so sind sie doch gewiss unverkennbar. Haben wir nicht seit wenigen Jahren die rührenden, lieblichen Gedichte eines Ányos, die feurigen, hinreissenden Oden eines Virág; und mehrere vortreffliche Werke anderer ungrischer Dichter erhalten? Wiegt nicht die Erscheinung von Himfy's Gesängen ein ganzes Dutzend gewöhnlicher Sammlungen von Gedichten auf?" „Aus den trockenem, kurzen Anzeigen, die in auswärtigen lit. Blättern erschienen, lässt sich freylich wenig über jene glückliche Richtung der neuern vaterländischen Dichtkunst errathen“, sóhajt fel végül a recensens hazafiúi önerzettel.

A filozófiai vitáknak, a melyek Kant új rendszere körül folytak, Schedius lapjában is megvan a nyomuk; ugyanis a „Kant szerént való Filozofiának rostálgatása Levelekben" (Magyarra fordítva. Pozsony, 1801.) cz. munkának ismertetését közli és ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy Rozgonyi József³³ és Horváth Ker. János az új filozofiának ellenfelei. A recensens azonban — hivatkozván a bevezetésben kifejtett álláspontjára „dass nur blosser Anzeigen der bey uns erschienenen Bücher, nicht aber kritische Recensionen, oder Beurtheilungen, hier geliefert werden sollen" — nem szól hozzá a vitához.

Az első évfolyamnak nagy részét földrajzi, természetrajzi leírások és orvosi cikkek teszik. Sok munkatársa volt Schediusnak, a ki ebben a tárgykörben dolgozott. Ezek a tudós férfiak társaságot akartak alapítani,³⁴ melynek élén Schedius állott volna. Erre vonatkozólag felvilágosítást ad az a levél, melyet Schedius 1802. márcz. 19-én írt Millernek:³⁵ „Wir haben nämlich hier eine gelehrte Gesellschaft gestiftet für Naturkunde, Ökonomie und Medizin. Der Palatin ist bereits seit dem 6-ten Märze Protector derselben, und seit dem 14-ten ist Graf Joseph Eszterházy Praeses davon . . . Im Julius haben wir unsere erste Sitzung, worin wir die hiesigen beysitzenden Mitglieder erwählen, und im November werden die auswärtigen correspondierenden Mitglieder gewählt." Majd május 9-én

³³ V. ö. Pintér Jenő: A magyar irod. tört. Bessenyei György felépésétől Kazinczy Ferencz haláláig. Budapest, 1913. I. k. 85. l.

³⁴ V. ö. Szász Károly i. m. 27. l.

³⁵ E leveleket lásd a M. N. Múzeum kéziratárában: Quart. lat. 781. I. 199. 201. és 203. sz. alatt.

arról értesíti barátját, hogy „gegenwärtig sind wir im Begriff um die Confirmation unserer Gesellschaft bey Sr. Majestät einzuschreiten“. Május 16-án már el is ment a kérvény ő felségéhez és a kérelmezők „erwarten mit Sehnsucht die Folgen.“ Azonban ez a kísérlet is — miként a XVIII. században oly sok más — sikertelen maradt: a kívánt királyi szentesítés nem érkezett meg s így ismét az az eset állott be, hogy a tudós társaság csak magánjellegű maradt, munkássága pedig egy folyóiratban látott napvilágot.

Schedius lapjának első évfolyamában az említett tárgykörökhöz tartozó közlemények a következők: Dr. Kietaiabel Pál orvosdoktor- és egyetemi tanártól, a ki a tervezett akadémiának első titkára lett volna, közli „Kurze Analyse des Szalonyaer Mineralwassers“ cz. dolgozatát. Éder abbétól való: „Beytrag zur Entdeckungsgeschichte des Tellurium.“ Névtelenül jelent meg: „Der Gesundbrunnen in Tatzmannsdorf“ cz. cikk. A brünni „Patriotisches Tageblatt“ egyidejű évfolyamából van átvéve a „Goldwäscherey an der Drau in Croatien“ cz. közlemény.

Földrajzi cikkek a következők: gróf Batthyány Vinczétől: „Reise von Krakau nach Bartfeld. In Briefen“ és „Reise nach Constantinopel“; Köröskényi István közli megjegyzéseit „Über Croatien“; Engel a Szepesség és Gömörmegeye közötti közlekedésről ír; „Keszthely leirása“ névtelenül jelent meg; Lipszky János, a Vécsey-huszárezred kapitánya, „Geogr. Längen und Breitenbestimmungen einiger Oerter in Ungarn“ cz. cikkét közli.

Praktikus irányú közlemény névtelen szerzőtől: „Einige Hindernisse der Industrie in Ungern“ cz. cikk és báró Vega György, a cs. kir. „Bombardier-Corps“ alezredesének cikke „Über Maass- und Gewicht-Einrichtungen in den k. k. Erbländern“.

Orvosi szempontból érdekes P. G*** indítványa, mely epileptikusok részére való intézet fölállítását sürgeti. Az akkoriban még ujdonságszamba menő himlő elleni oltás történetéről ketten is írnak: Rigler Zsigmond, gyulai városi orvos és Bene Ferencz, a boncztan tanára a pesti egyetemen.

Végül olyan tudományos könyvek ismertetései is helyet

foglalnak a „Zeitschrift“ első évfolyamában, a melyek a tervbevett tárgykörökhöz tartoznak.

Ez a változatos tartalom sok előfizetőt szerzett a folyóiratnak, úgy hogy nemcsak Magyarország minden műveltebb városában olvasták, hanem a szerkesztő a külföld elismerését is elnyerte. Schedius meg is volt elégedve az eredménnyel. 1802. nov. 15-én ezt írja (l. „Zs. v. u. f. Ungern“ 1802. II.): „Dass die Unternehmung einer Zeitschrift, wie die Gegenwärtige, ein Bedürfnis für unser Vaterland, wie für das Ausland sey, hatte ich aus Gründen, die in der Einleitung des ersten Heftes angeführt sind, vorausgesehen, und finde es nun durch den gütigen Beyfall, den das In- und Ausland unserem Unternehmen bisher geschenkt hat, bestätigt“. Az „Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten“ cz. bécsi lap (1802. évf. 449. hasáb) ezt írja: „Nun nimmt sich Herr Schedius neuerdings seines aller periodischen Schriften beraubten Vaterlandes an, und beschenkt es mit einer Zeitschrift, dergleichen Ungern bisher noch keine aufzuweisen hatte“; majd az ismertetés végén „für Ungern ebenso ruhmvolle, als nothwendige Zeitschrift“-nek nevezi e lapot.

A második (1803.) évfolyam előszavában természetesen újult bizalommal fordul a szerkesztő a közönséghez. Kijelenti, hogy nem törődik a gúnyolódók szavával, a kik a „Zs. v. u. f. Ungern“-nek sem jósolnak hosszabb életet, mint a milyen az előbbi vállalatoké volt („Mindenes gyűjtemény“; „Uránia“; „Merkur von Ungern“; „Minerva“ és „Literärischer Anzeiger von Ungern“). Szerkesztői működését változatlan buzgalommal fogja folytatni, mert „das reine lebendige Gefühl für das Gute und für's Vaterland ist frey von jeder selbstsüchtigen Rücksicht“. Pesten a tudományos munkának kedvező körülmények mindjobban kialakulnak, mondja Schedius: megnyílik a Széchenyi-könyvtár, gróf Teleki László pedig magánkönyvtárát bocsátja a szerkesztő szabad rendelkezésére; ezenkívül sok tehetséges író és tudós ajánlja föl segítségét.

Ilyen viszonyok mellett természetes, hogy ez a második évfolyam még jóval tartalmasabb, mint az első. Történelmi közleményeket írtak: Engel („Ein Beytrag zur vaterländischen historischen Literatur“; „Verhandlungen zwischen König Sigmund von Pohlen und Ludwig II.

von Ungern 1519—21.“ és „Ueber Sigmund Königs von Ungarn Aufenthalt zu Ragusa i. J. 1396.“), Miller, a ki akkor már a Széchenyi-könyvtár igazgatója volt („Untergang der Corvinischen Bibliothek“, „Ueber die erste Buchdruckerey in Ungarn“); Schedius („Etwas über den Zustand der ungrischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahrhunderts“); Lazarovitsch karlóczi gimnáziumi tanár („Versuch über den Ursprung des Königreichs Serbien“); Marienburg Lukács József, a brassói ev. gimn. rektora („Kriegsscenen aus Burzenland in Siebenbürgen“); Éder abbé („Siebenbürgische Beyträge zur Aufklärung in der ungrischen Geschichte und Diplomatik“).

Éder abbé egy régiségtani témáról is értekezik „Antiquarische Erörterung neulich in Siebenbürgen gefundener Goldmünzen und Ruinen“ cím alatt; névtelenül jelent meg egy cikk „Militärische Orden des Königs Mathias“ címmel; M. P. K. aláírású az „Ueber das römische Quadriburgium bey Belye im Baranyaer Comitate“ című dolgozat.

Egy neveléstani könyv kivonatával is találkozunk; ez Tököly Sebestyén művének a rövidített fordítása: „Etwas über die Erziehung der serbischen Jugend“ címmel.

A földrajz körébe tartoznak a következők: Kietaibeltől: „Allgemeine Ansichten der Oberfläche des Bodens von Ungarn“; névtelen: „Flächen Inhalt einiger Gespanschaften des Königreichs Ungern“; egy naplótöredék, mely egy erdélyi utazásról szól; Engel „Ueber den Gesundbrunnen bey Neu-Lublau“ cz. cikke; Raiter János theologustól: „Ueber die Gegenden von Plasky und Zeng in Croatien“; Skolka András mezőberényi ev. iskolaigazgatótól: „Etwas zur Physiographie der untern Theisgegend“ és „Zur Geographie des Békéscher Comitates“; Unger Károly János, a bécsi Theresianum első kormányzójától: „Wanderungen durch ungr. Gegenden“ és a szász Marienburgtól: „Zur Berichtigung geographischer Schriften über Siebenbürgen“.

A gazdaságtani cikkekhez számítjuk a következőket: Asbóth Jánosnak, a keszthelyi „Georgicum“ igazgatójának cikkét, melyben a zirczi apátságot oekonomiai szempontból ismerteti; Barchetti József egri kereskedő dolgozatát a hazai selyemtermelésről; Berzevitz Gergely nagylomniczi földbir-

tokos közleményét a magyarországi turfáról; Skolka András jelentését egy magyar gazdasz terméséről; Sponer Pál készmárki ügyvéd fejtegetését a kivitelről. Végül itt említhetünk egy kereskedelmi szempontból érdekes cikket Crusius postatizstól: „Topographisches Postlexikon aller Ortschaften der k. k. Erbländer”.

A természetrajzot csak Miller cikke („Von den Natur-Produkten des Mineral-Reiches im Biharer Comitate”) képviseli. A kémikust érdekelhette Winterl pesti egyetemi tanár új kémiai rendszerének névtelen ismertetése. A hazai természettudományi irodalomról tájékoztat Lübeck Károly, pesti orvos, dolgozata.

Végül áttérhetünk ennek az évfolyamnak legérdekesebb közleményeire, a melyek irodalomtörténeti, szépirodalmi és nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak vagy ilyen irányú munkákat ismertetnek.

„Anzeige der jetzt lebenden Schriftsteller, die aus dem Zipser Comitate gebürtig oder darin wohnhaft sind”³⁶ czímen Genersich János, készmárki liczeumi tanár, becses életrajzi adatokat gyűjtött össze; egy rövidebb biográfiai cikk Unger Károlyról, a költőről és útleíróról szól. Tudósítást olvasunk Hrabowszky György munkájáról („A' Professorok, Mesterek és Akadémikusok le-írása, ABC rendbe foglalva”); majd a Széchenyi könyvtár katalógusának ismertetése következik.

A magyar nyelvújítás kérdéseivel foglalkozó művek közül Schedius lapjában Révai Miklós nagyérdemű munkáit hirdeti. A nagy nyelvtudósnak egy kisebb dolgozatát is közli, mely a „Pannonia megvétele”-ről szóló énekkel nyelvi szempontból foglalkozik. „Durch die Aufnahme des gegenwärtigen Aufsatzes — írja Schedius — wünsche ich vorzüglich das literarische Publicum auf die scharfsinnigen Untersuchungen und glücklichen Bemühungen eines unserer gelehrtesten Sprachforscher aufmerksam zu machen, durch welche die Grammatik der ungrischen Sprache vortrefflich begründet und die Grundsätze zur Bildung und Vervollkommung derselben auf einen hohen Grad und Gewissheit erhoben werden.” Ez az idézet Schedius állás-

³⁶ E cikk folytatását lásd az 1804. évfolyamban (II. kötet, 248. ll.).

foglalását a nyelvújítási vitában is megvilágítja; még inkább bizonyítja azonban történeti felfogását azzal, hogy folyóiratában leközi egy régi magyar okirat szövegét; Vér Andrásnak egy 1473-ból való számláját, mint „das älteste Dokument in ungrischer Sprache.“

Révainak és Versegheynek a nyelvújítási harcban folytatott mélyenjáró vitáit — vajjon a nyelv helyességét történeti módszerrel, vagy pedig az élő nyelvszokás alapján kell-e meghatározni — a kortársak legtöbbször nem értette meg jelentőségük szerint; ezeket inkább a helyesírás kérdései foglalkoztatták.³⁷ Ezen a téren is két táborra oszlottak: a jottista neologusok és az y-ista orthologusok csoportjára. A „Zs. v. u. f. Ungern“-ben Beregszászi Nagy Pál, a sárospataki collégiumban a keleti nyelvek tanára egyik cikkében (Etwas über die Magyarische Orthographie) Kopácsy ellenében kifejti jottista álláspontját.

A nyelvújítók azon törekvését, hogy az idegen nyelvű irodalmak remekeit a magyar közönség számára átültessék, Schedius folyóirata az által pártolja, hogy több ízben jelentést tesz az újonnan megjelent műfordításokról. Ismerteti Döme Károly esztergomegyházmegyei papnak, a komáromi tudós-társaság tagjának Metastasio-fordítását, mely az összes azelőtt megjelent fordításokat fölülmulja. A francia irodalom egy híres szatirikus regényének fordítását is jelenti olvasóinak: „A' sánta ördög. Frantzia nyelvből Magyarra Fordította Dr. Ráth Pál. Pest 1803.“ Bozóky István könyvéről („Atala, vagy két Indus Szerelme a' Luiziénai pusztákon. Irta Frantziául Satóbriand Ágoston Ferencz, fordította B. J. Pozsony, Belnay, 1803.“) szólva ezt mondja a névtelen referens: „Bekanntlich hat dieser Roman, der im Jahre 1801. zu Paris zuerst erschien, so ausserordentliches Aufsehen erregt, dass mehrere Ausgaben davon in kurzer Zeit nacheinander vergriffen wurden . . . Dies mochte vermuthlich Hr. Prof. Belnay dazu gebracht haben den Nachdruck davon Num. 1.³⁸ für die elegante Welt vom ostsüdlichen Europa, so wie die Uebersetzung ins Ungrische Num. 2. für unser Vaterland zu veranstalten . . . Num. 1.

³⁷ V. ö. Pintér i. m. I. k. 95. l.

³⁸ A folyóiratban első helyen az utánnomat van említve.

hat Hr. Prof. Belnay der Gräffin Szapáry, geb. gr. Gatterburg zugeeignet." A modern műfordítás felfogását előlegezi a referens, a midőn a magyar nyelvű „Atala”-ról elismeréssel nyilatkozik, mondván: „Die Uebersetzung . . . ist . . . mit vielem Fleisse, grösstentheils treu und so viel möglich ohne Verletzung des Geistes der ungrischen Sprache bearbeitet". A „Zs. v. u. f. Ungern" névtelen referense tehát már egy évtizeddel a Kazinczy ellen folytatott harcz megkezdése előtt foglalkozott a műfordítás helyességének kérdésével.³⁹

Kis Jánosnak két munkáját ismerteti a „Zs. v. u. f. Ungern": „Emberi indulatok tükre, nagy részint Lafontaine utján" (Pozsony, 1803.) és „Zaid, vagy negyedik Muhamed Török Tsászárnak szörencsétlen Szerelme. Igaz történeten épült Román Kotzebue után Magyarúl". A német irodalom egy régibb termékének szerb nyelvre való átültetését is bejelenti Schedius lapja; ez Mrazowitsch Ábrám „Pastriska Igra" cz. műve, mely nem más, mint Gellert „Das Band" cz. pásztorjátékának fordítása. E szerb fordítás hirdetése is mutatja Schedius lapjának sokoldalú irányát, a mely nyelvi korlátok nélkül minden új hazai irodalmi jelenségre figyelt.

Mégis a magyarnyelvű irodalom az, a mely érdeklődése középpontjában áll; ezt igazolja Tertina Mihály nagyváradí gimn. tanár dolgozata is, melyben „Beyträge zur Literaturgeschichte Ungerns" czímmel Szenczi Molnár Albert műveinek rövid ismertetését adja.

Egy céltudatos szépirodalmi vállalkozás zászlajához csatlakozik Schedius, midőn a Rösler-féle „Musenalmanach von und für Ungern auf das Jahr 1804." cz. gyűjteménynek küldi be alkalmi költeményeit⁴⁰ és az Almanachot a legnagyobb elismerés hangján ismerteti lapjában. A „Musenalmanach" típusa először a Béccsel szomszédos Pozsonyban lett népszerűvé, majd, midőn az irodalom a XIX. század elején mindinkább Pesten összpontosult, itt jelent meg. Az almanachok célja az volt, hogy költői nemzedéket neveljenek és a közönség ízlését

³⁹ A névtelen recensens talán Beregszászi Nagy Pál, aki Kazinczy fordításainak megjelenésekor erősen tiltakozott az azokban előforduló sok idegenszerű fordulat ellen. V. ö. Pintér i. m. II. k. 37. l.

⁴⁰ V. ö. Nagl—Zeidler i. m. II. k., 1046. l.

irányítsák;⁴¹ ezért becsüli őket oly nagyra a „Zs. v. u. f. Ungern“, mert „es ist in der That sehr traurig, wenn wir gegenwärtig in Gefahr sind, eben durch unsere einseitige Cultur, zu der wir uns emporarbeiten wollen, nun in eine desto grössere Barbarey zu versinken“.

Nemcsak a barbárságba való sülyedéstől félti Schedius hazáját, hanem az ellen is hevesen tiltakozik — fölvelt programjához híven — hogy rosszhiszemű álhirek alapján valaki kétségbe vonja előrehaladásunkat. Lapjában „Warnung“ cím alatt ezeket írja: „Wenn einem jeden Freunde wahrer Aufklärung und Bildung auf der einen Seite der Umstand, dass der Geschmack des Lese-Publicums von der faden Romanen-Lectüre abgewandt und auf Reisebeschreibungen und ähnliche solidere Werke hingeleitet wird, Freude machen muss: so kann er sich auf der andern Seite des höchsten Unwillen nicht erwehren, wann er gewahr wird, dass gewinnsüchtige Menschen auch diese wohlthätige Erscheinung zum Nachtheil des Publicums missbrauchen. Das Ausland hat sich vor Zeiten, als man noch mit den Saracenen viel zu thun hatte, mit einer Menge abentheuerlicher Sagen über das berühmte Ungerland, welche die irrenden Ritter nach Hause brachten, herum getragen. Die Folgen jenes Uebelstandes zeigen sich jetzt noch in soweit, als beinahe nichts so tolles und schlechtes über unser Vaterland gedruckt wird, das nicht Glauben und Leser fände . . . Neulich kam mir die Ankündigung eines Buches unter dem Titel zu Gesichte: „Reisen durch Oesterreich, Ungarn etc.“ . . . eine geistlose Compilation . . . Ich fühle mich gedrungen, meine Landesleute zu warnen, sich durch den lockenden Titel nicht verleiten zu lassen“.

A „Zs. v. u. f. Ungern“ második (1803.) évfolyama tehát szintén változatos tartalmú volt; ennek következtében mindenfelé nagy tetszéssel találkozott, úgy, hogy a szerkesztő megelégedéssel jelenthette olvasóinak a folyóirat folytatását: „Der aufmunternde Beyfall, womit das Publicum die Zs. v. u. f. Ungern gütig aufgenommen hat, macht es mir zur Pflicht, dieselbe auch für das nächstkünftige Jahr mit neuer Anstrengung fortzusetzen“.

⁴¹ V. ö. Nagl—Zeidler i. m. II. k. 1043. II.

Azzal a tudattal, hogy helyes úton haladva műveli a hazai irodalmat, megindítja Schedius a harmadik, 1804-iki, évfolyamot. Az eredeti programmot szemmel tartva, ismét történelmi, földrajzi és irodalmi czikkeket közöl.

A történelmet és segédtudományait képviselik: Engel („Ueber die Grafen von Dachau und Andechs als Duces Dalmatiae“); Tertina („Neu entdeckte Quellen für die ungrische Geschichte“ és „Eine merkwürdige Urkunde aus den Zeiten König Stephans I.“); Schedius („Etwas zur Geschichte der Thronbesteigung Königs Wladislaw II.“); Miller („Von der Grosswardeiner Festung“); Stipsics Alajos Manó, az archaeologia tanára a pesti egyetemen („Beschreibung der römischen Antiquitäten, die vor einiger Zeit in Ofen ausgegraben worden sind“ és „Seltene Münzen auf der Universität Pesth“); Engel közzéteszi a következő felszólítást: „Aufforderung eines deutschen Gelehrten zu einem historischen Verzeichnis der antiken und modernen Münzsammlungen in Ungern und Siebenbürgen“.

Schauff a „nemes magyar nemzethez“ fordul és a művészet pártolására buzdítja, mert „in Hinsicht auf allgemeine Ausbreitung der menschlichen Kultur in Europa ist das Königreich Ungern von wichtigem Belange, damit die Wirkung der abendländischen Kultur sich nicht sobald verliere, wenn sie keine Nahrung findet, sondern gleichsam wie einem Brennpunkte wieder gesammelt werde, um mit neuer Kraft sich weiter zu verbreiten, und so nach und nach auch den itzt finstern Orient zu erleuchten“; ennek a czélnak az elérésére alkalmas eszköz a múzeum: „nachdem erst die National-Talente geweckt und hier und da zu mehrerer Wirksamkeit werden gebracht seyn, dann kann auch eine ordentliche Akademie der bildenden Künste etabliert werden.“ Akkor majd remélhetjük, hogy a magyar nemzet is eléri azt a kulturfokot, a melyen nyugati szomszédaink már régóta állanak, mondja végül Schauff. Ő maga nemcsak buzdító szavakkal szolgálja a művészetet, hanem a „Zs. v. u. f. Ungern“-ban közli egy dolgozatát is „Beyträge zu einer künftigen Kunstgeschichte von Ungarn“ czimen.

A földrajzot és a topografiát csak néhány czikk képviseli ebben az évfolyamban, még pedig a következők: „Statistische Beyträge zur Kenntniss des Zustandes von Croatien“ Barits

Adalbert, pesti egyetemi tanártól; „Beyträge zur Geographie und Physiognomie des Békéscher Comitates“ Skolka András-tól; „Wanderungen durch ungrische Gegenden“ Unger Károly-tól; „Beschreibung des warmen Eisenbades Lutschka in Liptau“ Nitsch Károly Dániel, sárospataki tanártól; „Ueber das ungrische Küstenland“ gr. Batthyány Vincze, Hontmegye főispánjától és egy névtelen czikk „Ueber die Farbe des grünen See's im Karpathischen Gebirge unweit Kesmark“.

Egyéb leírások: „Kurze Beschreibung des kgl. ungr. Taubstummen-Institutes zu Waitzen“ névtelen szerzőtől és Marienburg-tól „Das Kronstädter Gymnasium i. J. 1803.“

A nyelvészeti cikkek és recenziók három területen ágaznak el. Egy czikk a Magyarországon használt latin nyelvvel foglalkozik; több dolgozat beszámol a szepesi német nyelvjárások sajtóságairól; legtöbb adalékot azonban a magyar nyelvújítás körüli vitákhoz találunk.

Fejes János, „Etwas zur Rechtfertigung des in Ungern üblichen lateinischen Curial-Styls“ czímen a hazai latin nyelvhasználatban előforduló barbarizmusnak védelmére kel. Romy György, a késmárki ev. lyceum tanára, közzéteszi: „Beytrag zu einem Idiotikon der sogenannten Gründnerischen deutschen Zipser Sprache“ cz.⁴² dolgozatát. Kollegája Genersich János „Versuch eines Idioticons der Zipser Sprache“ czímen néhány népdalt közöl (1804. évf. II. köt. 155. l.). Annak okát, hogy miért ismerteti a szepesi dialektust, a következőkben adja meg: „Ich kann, ohne den Vorwurf der Eitelkeit zu befürchten, die Bemerkung vorausschicken, dass überhaupt die fortschreitende Cultur in der Zips besonders seit den letzten zwanzig Jahren, oder seit der Regierung des für die Aufklärung seiner Unterthanen so sehr besorgten Kaisers Joseph II. augenscheinlich ist.“⁴³ Seit dieser Zeit ist die Lectüre von dem Stand der Gelehrten, welche von je her, mehr oder minder, sich damit

⁴² Ezt és a következő német nyelvészeti cikkeket említi Petz Ge-deon: Akadémiai Értesítő, 1905. évf. 476. l.

⁴³ Ez a kiváló kortárs is bizonyítja tehát, hogy a szepesi németek kulturájuknak a XVIII. században való fellendülését első sorban nem közvetlen német hatásának, hanem a Bécsből kiinduló szellemi áramlatoknak köszönik, V. ö. Bleyer; Egyet. Philol. Közlöny, 1914. évf. 218. ll.

beschäftigt haben, in die Klasse der Bürger eingedrungen, und hat durch ihren, zwar im Stillen aber mächtig wirkenden Zauber, manche Strahlen der Aufklärung auf sie, die bisher mit dem lesen längst veralteter Bücher, und allenfalls einiger inländischen Zeitungen, sich begnügten, fallen lassen . . . So war, vor etwa dreissig Jahren, in Kesmark die alte Zipser Sprache noch so ziemlich herrschend. Jetzt ist sie, die Klasse des ganz gemeinen Pöbels und der unerzogenen Kinder ausgenommen, beynahe ganz verschwunden, und mit der immer mehr sich ausbreitenden Cultur, ist auch die alte Sprache der ungelahrten, treuherzigen Vorfahren genöthigt worden der Schriftsprache zu weichen". Egy másikkben „Nachtrag zu dem Versuch eines Idiotikons der Zipser Sprache" czímen Genersich újra összeállítja a szepesi dialektus sajtóságait, még pedig olyképen, hogy — a mint mondja — Adelung grammatikai-kritikai szótára alapján összehasonlítja a nyelvjárást az irodalmi nyelvvel.

A magyar nyelvészetet ebben az évfolyamban már a nyelvújítási harcz mindkét pártjának elveit hirdető közlemények képviselik. Hirdetést olvasunk a neologus Révai műveiről. Egy J. T. betűk mögé rejtőző orthologus⁴¹ „Bemerkungen über des Hrn. Professors Paul von Beregszászi Untersuchung über die Magyarische Orthographie" czímen azt a felfogását fejtegeti, hogy az igazi helyesírás az, a mely mérsékelten veszi tekintetbe az etymológiát; leírhatjuk azt, hogy „szabadság", de viszont azt kell írunk, hogy „ennyi" nem pedig „eznyi." Szerző Adelungra, mint tekintélyre hivatkozik; ebből az következik, hogy ő Verseggy táborából való és az élő nyelvszokást fogadja el a helyes magyarság zsinórmértékéül. Megokolja továbbá azt is, hogy miért pártolt át a j.-istáktól az y.-istákhoz. Végül összefoglalja véleményét a következőkben: „Lasst uns also, ich sage es selbst, von der Etymologie blindlings und ohne zureichendem Grunde in unseren Schriften nicht abweichen; aber wo das Eigenthümliche der Sprache und der ächtungrischen Mundart etwas schöneres und vollkommeneres anbieten, da lasst uns mit möglichster Schonung die Etymologie der Ortho-

⁴¹ Ez talán Takács József, dunántúli orthologus. V. ö. Pintér í. m. II. k. 281. l.

graphie (wenn dieses auch eine Neuerung hiesse; was aber in der That keine ist) — nach der reinen und ächten Aussprache ohne Unwillen und Widerstreben einrichten". Ugyanennek az évfolyamnak egy későbbi füzetében ismét J. T. aláírással találunk egy cikket, melyben a szerző tekintélyi bizonyítékokkal érvel a saját álláspontja mellett. Elmondja, hogy Verseghy Adelungra támaszkodva kifejtette az y-ista felfogás jogosultságát, Baróti Szabó Dávid és a Debreczeni Grammatika szerzői — eredetileg a Tsétsi-féle álláspont hívei — átpártoltak az ő táborába, az y-istákhoz. A neologusok azzal való érvelését, hogy a régi szövegekben g, t, n, után j-t találunk, nem fogadja el irányadóul, „weil es gewiss ist, dass sie nicht nur ein j, sondern auch ein y, oder ein anderes Zeichen geschrieben haben". És — teszi hozzá — ha az y-t mindenütt kiküszöbölnök, akkor az értelmetlenségek és félreértések egész sora keletkeznék; mennyire más már a hangzása is e szavaknak, hogy „agyon" és „adjon"; „kútja" és „kutya"; „vádja" és „vágya"; „bátja" és „bátya". Mily idegenszerű kiejtéssel olvassuk e szavakat: „miríj" (= mirigy); „báránj" (= bárány); „bátj" (= báty').

A Révai-párt híve, Beregszászi, „Ueber die Natur und Eigenheiten mancher magyarischen intransitiven Zeitwörter und ihre Abwandlung" cz. cikkében az ik-es igéket veszi védelmébe; erre az a körülmény készíti, hogy a „Magyar Kurír"-ban (1804. 14. sz., 209. l.) „érkezend" áll „érkezendik" helyett. Verseghy Adelung nyomán az élőnyelvet véve irányadóul, el ejti az ik-es igék használatát, mert azokat a nép nem használja; Révai viszont a régi szövegek alapján azon van, hogy az ik-es alakokat kiragadja a feledés homályából. Beregszászi ezen a ponton is Révai mellé áll.

Az alaktan és a helyesírás mellett a „kaligrafiá"-ról is írnak a „Zs. v. u. f. Ungern"-ben. Schauff János „Etwass über die ungrische Schrift" című cikkében azt követeli: „Es sollte bey Vervollkommung einer Sprache nebst der Orthographie auch auf die Kaligraphie Rücksicht genommen werden." Ne írjunk „ss"-t, „gg"-t stb.-t; egyszóval a szónak a képe legyen minél egyszerűbb.

Már Windisch egyik folyóiratában (Ungr. Magazin" II. évf., 1782.) is találkoztunk egy pályatétellel, melyben az volt

a kérdés, vajjon hasznára válnék-e a hazai irodalomnak, hogy a magyar nyelv irodalmi nyelvvé váljék. Kovachich („Merkur von Ungern“ I. évf., 1786.) a magyar nyelv pallérozatlan volta miatt panaszkodik; még Schedius is előnyösebbnek tartja folyóirata jövőjére nézve azt, hogy a lap német nyelven jelenjék meg. Ennek daczára már a XIX. század legelső éveiben is kétségtelenül a magyar nyelvű irodalmat tekintették a par excellence hazai irodalomnak. Most tehát már csak az a kérdés mérülhetett föl, hogy miképen tökéletesítsék irodalmi szempontból a magyar nyelvet. A bécsi rendőrség ugyancsak ismerte e kérdésnek közérdekű voltát, a midőn a tübingeni pályázat⁴⁵ tételéül éppen a magyar nyelv kérdését választotta. A „Zs. v. u. f. Ungern“ ezt a kérdést intézi a tudós világhoz: „Auf welchem Grade der Cultur steht gegenwärtig die ungrische Sprache; durch welche Mittel wäre ihre weitere Ausbildung am besten zu befördern, und wie können diese Mittel am zweckmässigsten angewandt, und am sichersten ausgeführt werden?“ A pályamunkákat legkésőbb 1804. nov.-ig kellett volna Millerhez, az gr. Széchenyi-könyvtár igazgatójához, beküldeni. Ez ugyanaz a pályatétel, a melyet egyidejűleg a „Magyar Kurir“ is hirdet. A kérdés felvetője, Kulcsár István, a határidőt később 1805. február 1-ig hosszabbította meg. A pályázat eredményeképen huszonkét dolgozat érkezett be; ezek közül az első díjat Kis János, a másodikat Pánczél Pál, a harmadikat pedig Pucz Antal nyerte meg⁴⁶

A mint e pályatétel hirdetéséből kitűnik, a Zs. v. u. f. Ungern a magáévá tette a magyar nyelv művelésének kérdését, e mellett viszont az „Ankündigung einer neuen slavisch-litterarisch-periodischen Schrift unter dem Titel: Slawenka, gewidmet den Manen Herders“, a szunnyadó nemzetiségi öntudat lassu ébredése mellett bizonyít.

Irodalomtörténeti adalékok ebben az évfolyamban a következőktől valók: Nitsch Károly Dániel, sárospataki tanár, röviden megírja Sztretskó János György életrajzát, Hrabovszky György pedig Perlaky Dávid egyházi íróról közli megjegyzéseit. Paintner Mihály ráthóti lelkész egy ízben Széchenyi

⁴⁵ V. ö. Pintér i. m. II. k. 21. l.

⁴⁶ L. Pintér i. m. I. k. 101. l.

György életéről ad helyreigazító felvilágosítást, máskor meg azt bizonyítja, hogy Inchoffer Mihály magyar származású volt. Említésre méltó Rummy czikke: „Aus den Handschriften der Corvinischen Bibliothek in Beziehung auf die Verdienste des Königs Matthias“. Az irodalomtörténettel kapcsolatos bibliografia is kezd tudományyá emelkedni. Sándor István „Magyar Könyvesháza“ ekkortájt (1803.) jelenik meg; a „Zs. v. u. f. Ungern“-ben Szombathelyi János, sárospataki tanár „Bibliographische Merkwürdigkeiten“ czímen ír; Miller, mint könyvtárigazgató, a „ritka könyveket“ ismerteti, a melyek a magyar bibliografia szempontjából fontosak. Engel sajnálattal jegyzi meg, hogy Kovachich kiváló munkájának („Scriptores rerum Hungaricarum“) nem akad elég előfizetője. Genersich János a szepesi tudósok életéről és műveiről szóló cikkében⁴⁷ egy jó berendezésű nyomdát kíván szűkebb hazája számára, hogy az irodalmi élet felvirágozhassék.

A szépirodalom legújabb jelenségeire részint hirdetések, részint ismertetések alakjában hívja föl Schedius a közönség figyelmét. Baróti Szabó Dávidnak „megjobbított s bővített költeményes Munkáji“-val (1802.) kapcsolatban a költőnek összes eddigi munkáit is ismerteti röviden összefoglalva. Gyöngyösi Jánosnak „Magyar Versei“-t (1803.) tárgyalva megemlíti azt is, hogy Gyöngyösi, mint a leoninizmus képviselője, munkájának előszavában védekezik Virág Benedek támadása⁴⁸ ellen, aki az ő „elegikus versformája“ ellen szól. Dési Nagy Sándor „A' Szerelem Gyötrelmei“ cz. munkája⁴⁹ (1803.) a recensens véleménye szerint a Himfy-dalok hatása alatt kelet-

⁴⁷ Ebben a cikkben nyomatékosan hangoztatja: „Das grösste Hinderniss der Litteratur [sind] . . . : Armuth der meisten Schriftsteller, Mangel an öffentlichen Bibliotheken . . . und die zu vielen Geschäfte, mit welchen die meisten Zipser Gelehrten bis zur Erschöpfung überladen sind.“ Ezzel tehát meg van adva a felelet arra az önkéntelenül is fölvetődő kérdésre: vajjon miért nem jött létre egyetlen egy hazai német folyóirat sem a szepesi városok valamelyikében, holott az odaváló tudósok — Tersztyánszky, Engel, Rummy stb. — legbuzgóbb művelői, sőt gyakran vezető emberei voltak az irodalomnak. A kisváros ezerféle hátránya volt tehát az oka annak, hogy a szepesi tudósok idegen lapokba dolgoztak, a helyett, hogy saját erejükből új vállalatot indítottak volna meg.

⁴⁸ V. ö. Pintér i. m. I. k. 220—223. l.

⁴⁹ V. ö. Szinnyei i. m. IX. k. 750. hasáb.

kezett. Hirdetést olvasunk Virág Benedek anthológiájáról: „Magyar Poéták, kik Római Mértékre írtak 1540—1780-ig“ (1804.), és Dugonics „Etelká“-járól. Örömmel üdvözlí egy névtelen referens a „Dorottya“ megjelenését (1804.), mint irodalmunk első komikus eposzát; dicséri Csokonai elméleti fejtegetéseit, a melyek az eposz bevezetésében foglaltatnak. Egy bejelentés arról értesít, hogy Fábchich Józseftől⁵⁰ „a fölállítandó Tudós társaságnak XI-ik Szám alatti Tagjátúl, Magyarra fordítottatott Pindarus, Zaffo, Anakreon, Szimonides“. Kováts József,⁵¹ ref. lelkész „Magyar Éneis“-ét fontos munkának tartja a „Zs. v. u. f. Ungern“, mert: „Lange haftet schon die schwere Unterlassungssünde auf den ungrischen Dichter-Chor, dass sie so wenig für die Bildung, für den Unterricht und das Vergnügen ihrer Nation besorgt sind, und dieselben noch nicht in den Stand gesetzt haben, weder Homers göttliche Gedichte, noch Virgils Meisterwerke in ihrer Muttersprache zu lesen und zu geniessen.“

A számos jelentéssel szemben, a melyet Schedius a magyar szépirodalomról tesz, a hazai német irodalmat jóval csekélyebb figyelemre méltatja. Egyetlen egy recenzió szól egy német színdarabról: „Das neue Theater der Deutschen. Eine lustige Komödie. Pressburg, 1804. G. A. Belnay“. Erről azonban azt jegyzi meg a bíráló, hogy egyáltalán nem érdemli meg a „vígjáték“ elnevezést.

Ezzel kimerítettük ennek a tartalmas folyóiratnak harmadik (1804.) és egyúttal utolsó évfolyamát. A szerkesztő a kötet vége felé e szavakkal vesz búcsút közönségétől: „Nach langem Kampfe mit mir selbst hab ich endlich den Entschluss gefasst, die Zs. v. u. f. Ungern mit dem gegenwärtigen Jahrgange zu beschliessen. Ich fühle es nur zu sehr, dass meine physischen Kräfte nicht mehr hinreichen, die vielfältigen Geschäfte gehörig zu betreiben, denen ich mich in meiner Lage unterziehn musste, und aus Liebe zu der Wissenschaft gerne unterzog. Auch lastet noch so manche Schuld auf mir, die ich gegen das Publikum übernommen habe, und die ich nie anders zu tilgen

⁵⁰ Fábchich a Révai által tervezett tudós társaságnak lett volna a tagja. V. ö. Pintér: i. m. II. k. 280. és I. k. 106. l.

⁵¹ V. ö. Szinnyei i. m. VI. k. 1293. hasáb.

vermag, als wenn ich mir auf einige Zeit freyere Musse verschaffe. Daher glaube ich also die Redaction der Zs. v. u. f. Ungern, die gewiss zu meinen mühseligsten Arbeiten gehört, mit Ende Dezember d. J. aufgeben zu müssen." Ezután ígéretet tesz Schedius: „Nachher hoffe ich wieder vielleicht schon im Jahre 1806. die Herausgabe einer periodischen Schrift, die für unsere Literatur ein grosses Bedürfnis ist, übernehmen, und so mich thätig dankbar beweisen zu können für den gütigen Beyfall, womit das vaterländische Publikum meine Bemühungen gelohnt hat”.

Azonban ígérete daczára sem adott ki új irodalmi organumot; az irodalmat a kor kiváló íróival folytatott levelezése révén tovább is figyelemmel kísérte; később tagja lett az Akadémianak, majd a Kisfaludy Társaságnak.

Schedius élete munkáját elsősorban a magyar irodalmi törekvések szolgálatába helyezte. Mint Kármán „Uránia”-jának (1794.) munkatársa és mint a „Zs. v. u. f. Ungern” szerkesztője egyaránt a magyar irodalommal foglalkozott. Németnyelvű folyóirata tulajdonképen azt az irányt folytatta, a melyet a XVIII. században a kimondottan szépirodalmi magyar lapok kezdtek a haladás számára kijelölni. Schedius vállalata inkább rokona a „Magyar Museum”-nak (1788—89.), az „Orpheus”-nak (1790.) és az „Uránia”-nak, mintsem folytatása Windisch „Magazin”-jának. Lapja magyar folyóiratot pótoltt azokban az években, a mikor csak két, Bécsben megjelenő napilap-jellegű magyar nyelvű ujság, a „Magyar Hirmondó” és a „Magyar Kurir” állott a magyar közönség rendelkezésére.

„Auf dem beabsichtigten Wege leistet diese für Ungern wichtige Zeitschrift alles, was man von ihr erwartete, — aber leider ist diese Zeitschrift in Ungern die einzige”, mondja Lübeck a „Patriotisches Wochenblatt” bejelentésében. A „Zs. v. u. f. Ungern” tényleg becsületesen teljesítette mindazt, a mit programjában ígért,⁵² sőt — a mi az irodalmi részt illeti — még többet is adott.

Hazafias törekvései méltatását egyrészt az előfizetők nagy száma, másrészt a kötetenként mindinkább szaporodó

⁵² V. ö. Zs. v. u. f. Ungern, 1803. évf. I. füzet.

munkatársak köre bizonyítja.⁵³ Külföldön a legelőkelőbb lapok elismerő recenziókkal adóztak neki. Az „Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten” több ízben is⁵⁴ részletes ismertetést közöl erről a szerinte „treffliche Zeitung”-ról. A „Vaterländische Blätter” a következőképen nyilatkozik (1810. évf. 183. l.): „Schade, dass diese nach einem guten Plan angelegte und mit Umsicht redigierte Zeitschrift aufhörte”. A „Götting. Gelehrte Anzeigen” és a „Hallische Allgemeine Literatur Zeitung” (1804. 214. sz. 156—157. l.) elismerő recenzióira maga Schedius hivatkozik. A németországi tudós társaságok abban a kitüntetésben részesítették az érdemes kiadót, hogy tagjuknak választották. A brünni „Patriotisches Tageblatt” (1805. 74. l.) jelenti: „Herr Professor von Schedius in Pest, . . . dieser nach Kopf und Herz vortreffliche Mann, die Zierde der Pester Universität, der sich um Ungarns Literatur schon so verdient gemacht und dessen Name uns allezeit mit Bedauern an das Aufhören seiner reichhaltigen Zeitschrift erinnern wird, ist von der lateinischen Societät in Jena zu ihrem Ehrenmitgliede aufgenommen worden”. Ezenkívül a göttingeni, weimari és charkovi tudós társaságok is megajándékozták a kitüntető tagsággal.

Messzemenő híre volt tehát Schedius munkásságának s ezt meg is érdemelte, mert hazai irodalmunkat itthon művelte, tekintélyünket pedig a külföld előtt emelte. Nem érdemli meg tehát, hogy Ferenczy⁵⁵ azt mondja róla: „Schedius, Kovachich Márton György . . . nem sok hasznot tettek irodalmunknak még magyar dolgozataikkal sem, annál csekélyebbet német folyóirataikkal, noha általában tudományos szempontból nem kicsinylendő vállalatok voltak.”

* * *

⁵³ Schedius az 1804. évfolyamhoz írt bejelentésben büszkeséggel mondja: „Dass sich mehrere verdienstvolle Gelehrte unseres Vaterlandes für diese Unternehmung wegen ihres wohlthätigen Einfluss auf die Literatur interessieren, zeigt schon die Bemerkung, dass in dem nächst verflossenen Jahrgänge nur wenige Aufsätze von dem Herausgeber selbst herrühren”.

⁵⁴ 1805. évf. 112—120. H.; 1804. évf. 184. l.; 1809. évf. 283, l,

⁵⁵ I. m. 127. l.

A „Zs. v. u. f. Ungern“ 1803. évfolyamában (IV. k. 1. füz.) találunk egy hirdetést, a melyben Dr. Lübeck Károly, pesti orvos, bejelenti a „Patriotisches Wochenblatt für Ungern“ cz. folyóiratát. Együttal elmondja azokat az okokat, melyek őt ennek kiadására indították. Schedius lapja — mondja Lübeck — sajnos, az egyetlen folyóirat Magyarországon s ezért kénytelen a tudomány több ágát érintetlenül hagyni; nevezetesen azokat, a melyek felölelik „diejenigen Kenntnisse, welche für die gewöhnlichen Fälle im menschlichen Leben nützlich und nothwendig sind“. A tudomány előrehaladását ezekben a praktikus értékű dolgokban minálunk alig ismerik. „Um daher diesen Mangel abzuhefen vereinigte ich mich mit mehreren Freunden des Vaterländischen Wohlstandes, mit mehreren würdigen bekannten Gelehrten unseres Vaterlandes, und werde durch ihren edlen Eifer unterstützt ein Patriotisches Wochenblatt für Ungern das künftige Jahr herausgeben“. Folyóiratát a következő rovatokra osztja: gazdasági czikkek, termények leírása, újítások a gazdasági munkálatok körében, orvosi czikkek, hazai gyárakról szóló hírek, életrajzi adalékok, új találmányok bejelentése külföldi lapok alapján és végül „Intelligenzblatt“. Hartleben, a ki a folyóirat kiadására vállalkozott, tudatja a közönséggel, hogy Pozsonyban, Bécsben, Kolozsvárott, Nagyszébenben, sőt Salzburgban és Lipszében is árulni fogják az új lapot.

1804-ben tehát megindult a vállalat „Patriotisches Wochenblatt für Ungern, zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse und zur Beförderung alles Guten, Nützlichen für Leser aus allen Ständen“ czímen. Egyetlen évfolyam jelent csak meg belőle 12 füzetben, 4 kötetnyi terjedelemben. Tartalma megfelelt a kitűzött programnak. Irányáról a brünni Patriotisches Tageblatt (1804. évf. 70. l.) ezt mondja: „Wahrscheinlich eine Nachahmung des Tageblattes in Brünn,⁵⁶ wobey es aber die Beförderung eines allgemeinen Staatspatriotismus in Ungarn zu hemmen scheint, so lange es nämlich nicht in einem Zusammenhange mit dem Brünner Blatte, wie ein Theil zum ganzen,

⁵⁶ Erről a brünni lapról a bécsi „Annalen“ (1804. évf. 84. h.) azt mondja: „Das Patriotische Tageblatt ist für Österreich das, was der Reichsanzeiger für ganz Deutschland ist, und noch mehr“.

zu wirken sich vorsetzt. Partialpatriotismus äussert sich ohnehin in allen Ländern des grossen Kaiserthums mehr oder weniger, beynahe am stärksten in Ungarn“, pedig — folytatja a referens — Magyarországon még nagyon szükséges volna egy „Schwung, besonders zur Allgemeinheit“, hogy az ipar és a gazdaság fellendüljön. Majd követendő példaképen mutat rá a brünni lap irányzatára: „Um 25 Millionen Menschen unter einem gleich wohlwollenden Landesvater gleichsam in einer Familienharmonie vereinigt zu sehen. Dahin ungefähr geht die Tendenz des Patriotischen Tageblattes.“ Ez az első alkalom, hogy egy magyar és egy osztrák lap iránya ilyen kifejezetten szembehelyeztetik egymással. Mindemellett a bécsi „Annalen“ (1804. évf. 118. hasáb) ismertetést közöl a pesti gazdasági irányú lapról; a „Vaterländische Blätter“ (1810. évf. 183. l.) pedig elismeri, hogy „es verbreitete viele nützliche Kenntnisse, besonders über Oekonomie“.

* * *

Lübeck a helyett, hogy első vállalatát folytatta volna, a következő évben (1805.) új folyóiratot indított meg, mert „der Gegenstände, welche man in einer ungrischen Zeitschrift behandeln kann, sind so viele, dass ich einen ganz neuen Plan dazu ausarbeiten musste.“⁵⁷ Az új lap címe: „Ungrische Miscellen, zur Beförderung der Industrie und Kultur“. Folyóiratának ezen elnevezésével a közönség kedvében akart járni, mely szerette az efféle a külföldön már meghonosodott vegyes tartalmú lapokat.

Figyelemreméltó az a körülmény, hogy Lübeck azért határozza el, hogy mindjárt első vállalatának folytatásaképpen 1805-ben indítja meg az új folyóiratot, mert „mit Ende dieses (1804.) Jahres sowohl die Zs. v. u. f. Ungern . . . als auch mein Patriotisches Wochenblatt aufhören“.⁵⁸ Ezzel a kijelentésével összhangban áll az, a mit Lübeck az „Ungrische Miscellen“ bevezetésében mond, hogy t. i. Magyarországon egyszerre két különböző irányú folyóiratnak adózott a közönség

⁵⁷ L. „Zs. v. u. f. Ungern“ V. (1804.) évf. 4. füz.: „Ankündigung“,

⁵⁸ L. u. o.

kellő elismeréssel; s ezért kár volna „... wenn unsere Gelehrte, den nun betretenen gangbaren Pfad verlassen hätten, wenn sie wieder einige Jahre durch bloss ruhige Zuschauer, nicht einmal Nachahmer unserer, immer höher strebenden Nachbarn geblieben wären.“ „Die Periode . . . ist zu merkwürdig, als dass man ihren Gang sich selbst überlassen, oder aus den Augen verlieren dürfte; ihre Wirkungen werden nicht nur jetzt schon, auch die Zukunft kann sie empfinden“. Ezért „jeder . . . der es wagt . . . einige Mittel aufzuzeigen, die man zu ihrer Emporbringung anwenden könnte, . . . ehrt und liebt sein Vaterland.“ Lübeck tehát már mint kötelességet fogta fel azt, hogy hazájának olvasóközönsége számára tudományos folyóiratot szerkesztszen. Úgy érezte, hogy működése nem lehet elszigetelt, hanem mintegy szervesen bele kell kapcsolódnia elődjének ilyen irányú tevékenységébe; ezzel egyúttal annak a meggyőződésének is kifejezést ad, mely szerint a tudományos folyóiratok életében és egymásra következésében szakadatlan folytonosságnak kell fennállania.

Lübeck hat rovatra osztja folyóiratát; ezek: 1. a hazai szokásokról és művelődéstörténetről, 2. a nemzetek (= Nationen) jellemzése (talán a nemzetiségekre gondol?), 3. nemes jellemű emberek életrajza, 4. útleírások, 5. gazdasági, ipari és kereskedelmi cikkek és 6. irodalom. Erről az utolsó pontról megjegyzi, hogy kritikái alapon fogja azt berendezni; ezt a tervét így okolja meg: „Leider wurde die Literatur Ungerns bis jetzt immer nur von zärtlichen Eltern gepflegt, daher konnte sie nur wenig blühende und dauernde Kinder aufweisen. Man war immer in allgemeinen viel zu freigiebig mit dem Lobe. Man glaubte, ein junger Schriftsteller werde durch Tadel von der angetretenen Bahn zurückgeschreckt . . . Alles Erschienene und besonders aus der letzten Periode unserer Literatur war schön, gut, vortrefflich; oder es verdient schon deswegen Lob, weil der Verfasser unter besonderen Verhältnissen arbeitete oder weil er wenigstens einen guten Willen zeigte“. Pedig „nur das Urtheil eines Kenners, eines Unpartheischen kann dem Allgemeinen zur Richtschnur dienen“. Ezért az a szándéka: „bei unsern Anzeigen und Rezensionen . . . nur das vor Augen haben, was der Mann schrieb, welche Gegenstände er anführte und wie er sie behandelte“. Ennek az objektív kritikának a

szempontjából a bécsi „Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten” cz. lapot tartja magára nézve irányító mintaképnek.

Midőn Lübeck az író személyétől eltekintő kritika fontosságát hangsúlyozza, a Kazinczyéval ellenkező felfogást hirdet. Ugyanis Kazinczy — bár Prónay Sándornak 1808-ban azt írja,⁵⁹ hogy nagy szükség volna kritikára — mégis minden íróval szemben a gyámolító jóakaró szerepét játszotta. Lübeck azzal, hogy az eddigi kritikát elítélte, megelőzte a magyar irodalmat, a hol Kisfaludy Károly mint úttörő („A recenziókról”, 1818-ban írt értekezésében) tiltakozott az ellen, hogy a kritikus az író személye és ne munkájának minősége szerint ítéljen.

Az „Ungrische Miscellen” tervbevett kritikai módszerét egy Q. S. betűk mögé rejtőző szerző „Freymüthige Erinnerungen über Ungerns deutsche Literatur” cz. értekezésében a lehető legnagyobb szigorúsággal alkalmazza. Cikkét mindjárt azzal a lesújtó ítélettel kezdi, hogy a hazai német olvasóközönség nagy számához és Németországgal való sűrű szellemi érintkezésünkhöz képest „muss man Ungerns deutsche Literatur geradezu für null erklären . . . Sechs oder acht Schriftsteller ausgenommen lieferten die übrigen von jeher nichts als entweder blanken Schofel oder lokale Versuche und Spekulationen, von denen man kaum ausserhalb ihrem Geburtsorte Notiz nimmt”. Ezért van az, hogy Magyarország német nyelvű lakossága olvasmányainak legnagyobb részét Németországból kapja; ez éppen olyan állapot, mintha azt mondanók: „Ungern produziert viele Fabrikenmaterialien, und ist doch . . . mit Produkten und Geld dem ausländischen Kunstfleiss zinsbar”. Német nyelvű íróink közül akad ugyan egynéhány, a ki jól ír, pl. Schwartner, a statisztikus, Schedius („für capante Abfassung von Intelligenzgegenständen und Avisen”), gr. Batthyány Vincze és Bredetzky Sámuel, akik a festői leírás mesterei; de viszont nincs, a ki mint történetíró vagy mint földrajzi munka szerzője számbajöhetne, mert „Engel ist in seiner Schreibart so unruhig und herumfahrend, so gedehnt und zerstreut, als in seinen Ansichten ungestüm und schwankend”; és „Windisch schwatzte, wie die Ammen seicht und leichtgläubig”. Tulaj-

⁵⁹ V. ö. Pintér i. m. II. k. 61. l.

donképeni német irodalmunk nem áll egyébből, mint iskolakönyvek, alkalmi versek és prédikációk és félbenmaradt folyóiratoknak szegényes csoportjából. Ezzel szemben a magyar nyelvű irodalom sokkal gazdagabb, különösen olyan termékekben, a melyek a nagyközönség igényeinek is megfelelnek. Mi oka lehet a német irodalom elmaradottságának? Feleletében a következőkkel magyarázza meg e kedvezőtlen állapotokat: német íróink unalmas modorban írnak (hanyag stílusukat még az iskolában sajátítják el); túlságosan kedvét keresik az olvasóközönségnek; továbbá „Mangel an esprit du Corps unter unsern einheimischen Literatoren, Mangel an öffentlicher Aufmunterung und Unterstützung von Seiten der vermögenden Grossen, und die Schwierigkeit der Verbreitung unserer literarischen Nationalprodukte.“ Mindezeket lehetne segíteni pályakérdések kitzűzésével és olyan könyvkereskedés megalapításával, a mely az irodalom középpontja lenne, és élénk levelezés által minden irányban terjesztené a fontosabb híreket, új jelenségeket.

Erre a cikkekre válaszol a bécsi „Annalen“-ben (I., 1807. évf. jún.—júl. Intelligenzblatt) egy névtelen szerző részben ellentmondó, részben helyeslő megjegyzésekkel. Nem ismeri el, hogy Magyarország német irodalma annyira silány dolgokat produkál; szerinte „erhebt sich Ungern . . . zu einer immer höheren Stufe der Bildung, und manche in den neuen Zeiten in Ungern erschienenen Werke würden, freylich in nur zu geringer Zahl, jedem Gelehrten selbst des Auslandes Ehre machen.“ Az sem áll, hogy nincs senki, a ki Magyarország földrajzát megírná, hiszen Schedius éppen egy teljességre törekvő geografián dolgozik. Arra, hogy Magyarországon hét vagy nyolcz német írónál több legyen, nincs szükség; eléggé ellátja a szomszédos Németország olvasóinkat mindennemű munkákkal, a mi nagyon helyesen van így. Tény, hogy „die eigentlichen Magyaren, . . . (haben) mehr Genie und mehr Originalität“, viszont „haben die Deutschen dafür mehr Gelehrtheit und . . . Ausdauer.“ Az íróknak az az elve, hogy a közönség ízlése szerint igazodnak, nem teljesen elvetendő: „Dieser Grundsatz (ist) nicht so verderblich, wenn er mit Genie und Geistesliberalität vereint in kein sklavisches Wesen . . . ausartet“. A főurak érdeklődésének hiánya és a pártoskodás nem annyira hátrányo-

sak Magyarország irodalmának fejlődésére, mint az a körülmény, hogy íróink különböző nyelveken írnak; ezen úgy lehetne segíteni, „wenn in den deutschen Städten, Lehrer der ungarischen Sprache, und umgekehrt, . . . angestellt würden“. Helyes a „Miscellen“-beli anonymusnak az a felfogása, hogy pályakérdések nagy hasznára válnának irodalmunknak; ezenkívül — mondja a bécsi cikk írója — fontos volna „die Errichtung einer gelehrten Gesellschaft“ és „ein gelehrtes Journal für Ungarn“.

Az „Annalen“-ben közölt cikk szerzője a „Freymüthige Erinnerungen“ cz. értekezés írójáról így nyilatkozik: „Wir finden bei dem Verfasser viele gute Gedanken“. Ezt az ítéletet ő maga még inkább megérdemli tőlünk, mert helyesen mutatott rá azokra az intézményes változtatásokra és újításokra, amelyek hazánk irodalmának felvirágoztatása érdekében akár az ő német, akár a mi magyar szempontunkból a XIX. század elején annyira kívánatosak, sők szükségesekek voltak. Csatlakozunk a bécsi anonymus azon véleményéhez is, midőn a „Miscellen“-beli cikk szerzőjéről végül ezt mondja: „Gewiss wird niemand die Freymüthigkeit dem Verfasser verargen, aber wohl in manchem seiner Ausdrücke Anstand und Bescheidenheit vermissen.“ Ehhez az ítélethez hozzáteszszük még azt is, hogy ez a Q. S. jegyű kritikus elismert írókról, mint Engelről és Windischről, igazságtalanul becsmérlő módon nyilatkozott.

Lübeck, a ki ismételten hangsúlyozza folyóiratában, hogy „Immer nur werden wir das Werk und nicht den Verfasser vor Augen haben“, tág teret enged egyúttal az ellenvéleménynek is. Felszólítja azokat, a kik a munkájukról megjelent recenzióval esetleg nincsenek megelégedve, arra, hogy közöljék helyreigazító megjegyzéseiket. Ilyesmi azonban a „Miscellen“ meglévő három füzetében nem fordul elő. A kritikai alapon álló ismertetések a következők: Q. S., a „Freymüthige Erinnerungen“ cz. éles hangú értekezés szerzője, ismereti gróf Batthyány Vincze „Über das ungrische Küstenland“ cz. leírását, mely Schedius lapjában jelent meg; véleménye az, „dass diese Schrift mit jeder ausländischen gleicher Klasse die Konkurrenz aushalte“. Csak azt sajnálja, hogy Schedius nem simított a dolgozat stílusán, nem igazította helyre a nem egyszer hibás mondatszerkezetet. K. M. aláírású az a recenzió,

melyben Faba Simon esztergom-főegyházmegyei prépostkannoknak halála után (1804.) kiadott verskötetét ismerteti s ítéletét így foglalja össze: „Lauter Gelegenheitsgedichte, deren Werth mit der Gelegenheit selbst verschwindet“. Nagy elismeréssel adózik a szigorú Q. S. Rösler és Purkhart „Die Tageszeiten“ cz. művének: „Die Darstellung selbst lebhaft, . . . in einem reinen, reichen Deutsch und in einer so wohlklingenden Prosa geschrieben, dass wir dreist behaupten dürfen, Ungerns deutsche Literatur habe nichts ähnliches aufzuweisen.“

Rösler Kristóf, a sokoldalú író, egy értekezést tesz közzé az „Ungrische Miscellen“-ben, melyben „An Ungerns deutsche Dichter und die es werden wollen“ cz. alatt tanító útbaigazításokat ad a fiatal költői nemzedéknek. Véget akar vetni annak az annyira elterjedt hibának, hogy minden fűzfapoéta, a ki alkalmi versek rímeléséhez ért, költőnek tekintse magát. „Nur der hat Talent zur Poesie, auf dessen Gefühl und Phantasie alles, was diese reizbaren Kräfte anspricht, so zudringlich wirkt, dass ihm die gemeine Sprache versage.“ Az ilyen tehetség azonban még nem az igazi, eredeti lángelme: „es ist bloss der flackernde Widerschein einer fremden Flamme, erschöpft sich bald.“ Mindenesetre lehet azonban ezt a közepes tehetséget is ébren tartani és olvasmányokkal fejleszteni; tehát a fiatal költő olvassa a legújabb irodalomból Schiller, Goethe, Richter, Kotzebue műveit; ezek mellett Lessing világos stílusa és Wieland könnyedsége is hasznára válhatik; Bürgertől ritmusérzék, Klopstocktól erőt tanulhat; a festői leírásokban pedig Thomson legyen mestere. Rösler ilyenformán a XVIII. sz. minden klasszikusán végig akarta vezetni a hazai német írókat, e mellett azonban nem felejtette el Thomsont sem, a régibb irány mesterét és helyet engedett az akkori modern íróknak, Kotzebuenak és Jean Paul Richternek is.

E tanulmányok és olvasmányok alapján Rösler véleménye szerint egy-egy íróban kifejlődik az egyéni haljam, mely őt a didaktikus-bölcséleti műfajhoz vonzza, vagy dalköltővé, a remény, a barátság és nemes érzelmek énekesévé teszi, vagy pedig, ha éles elméje van és a mellett szellemes, az epigramma művelésére bírja. És mily gazdag anyagot nyújtanak a leíró költőnek Magyarország szépségei!

Rösler, aki „Musenalmanach“-ja (1804.) által Pesten kö-

zép pontot teremtett a németül író költőknek,⁶⁰ értekezésében meglepéssel nyilatkozik azon költeményekről, a melyek a „Miscellen“-ben megjelentek. Véleménye szerint ezek „grössentheils vollgiltige Beweise eines ächten poetischen Talents“; csak bátorítani kell ezeket a költőket, mert nagyobb részük még „junge, heranreifende Männer.“ E költők a különbözőktől szerkesztett pesti „Musenalmanach“ munkatársai is voltak.⁶¹ Közleményeik a „Miscellen“ első három füzetében a következők: Boros Ferencz, a helytartótanács titkára, néhány epigrammaszerű rövid verset („Die ich meine“; „Grabschrift“; „An eine trauernde Freundin“; „Trost“; „Warnung“) és egy hosszabb, klasszikus versformában írt költeményt („Die schöne Naturszene“) közölt; Rösler epigrammákat s reflexiv tartalmú költeményeket tett közzé („Erwiderung“; „An F. von B.“); az utolsó, Boroshoz intézett költemény jellemző sorai ezek:

Wünsche nicht die Bilder zu beleben,
Die dein schöner Geist so emsig schmückt,
Wünsche nicht den schönen Bildern Leben,
Nicht der süßen Träumen Wirklichkeit.

Haliczky András Frigyes egyetemi tanár közölt egy distichont, melyben A. v. M. asszonyt nevenapján üdvözli, továbbá egy ódát, „Auf die Ankunft des Erzherzogs Josef Anton zu Ofen, 1798.“ czímen. Köffinger János Pál orvosnövendéktől való egy vallásos dal és néhány epigramma. Végül egy S. aláírású epigramma és egy „An die Erinnerung“ cz. kis költemény (szerzője Graefin J. v. P.⁶²) egészíti ki a „Miscellen“-ben foglalt verscsoportot.

Lübeck azonban nemcsak az irodalomra, hanem programjának többi pontjára is tekintettel volt közleményeiben. Így Rösler leírja a magyar nemzeti viseletet és a pesti és budai társadalmi életet, Boros pedig arról számol be, hogy milyen

⁶⁰ Nagl—Zeidler i. m. II. k. 1046. l.

⁶¹ U. o.

⁶² Ez a Gräfin J. v. P. valószínűleg gróf Palm Jozefa, bécsi származású német nő, az erdélyi kormányzó, gróf Bánffy György felesége. V. ö. Ferenczi Zoltán: Az erdélyi magyar játékszín kezdete. 42. l.

husvétii szokások vannak divatban Budán és hogy hogyan folyik le Pozsonyban az Anna-napi ünnepély. Ugyanő közöl még egy anekdotát is „Zur Schilderung der ungrischen Denkungsart“; névtelen szerző leírja a József nádor nevenapján lefolyt ünnepélyt.

Rösler két életrajzot is közöl; az egyik Bikfalvai Sámuelről, a budai kir. egyetemi nyomda tördelőjéről, a másik Mayer J. Frigyes földbirtokosról szól; a gróf Pálffy Miklós életrajzához közölt adalékok névtelenül jelentek meg.

A „Miscellen“ mint a „Patriotisches Wochenblatt“ kibővített alakja, természetesen az oekonomiát sem hagyhatta ki programjából. Ilyen irányú cikkeket közöl Lübeck, Teschedik Sámuel és Brettschneidertől. Végül földrajzi leírásokat is tartalmaz a folyóirat; Boros leírja a Mátra hegységet, Lübeck a zólyommegyei Ribar melletti forrást, Purkhart Máramaros megye vidékeit, Marienburg pedig egy romániai utazásáról számol be.

Ez a „Miscellen“ három első füzetének tartalma; folytatása, a 4. és 5. füzet,⁶³ csak 1807-ben jelent meg. Ennek, valamint a lap korai megszűnésének oka bizonyára az, hogy a kiadó, alig hogy a folyóirat megindult, Hont vármegye első főorvosává neveztetett ki. A „Vaterländische Blätter“ (1810. évf. 183. l.) abban foglalja össze véleményét a „Miscellen“-ről, hogy az sok jót, de még több közepes dolgot tartalmaz. Ez a mi véleményünk is.

* * *

Az előbbiekkal egy időben megjelent Pesten „Ofner und Pester Extrablatt, oder Michael Rachsimmels Briefe an seinen Herrn Vettern in Tschepele.“ Petrik szerint ez a lap 1803-ban, Goedeke szerint csak 1804-ben jelent meg. Minthogy azonban egyetlenegy példányát sem sikerült megtalálnom, megjelenésének idejét nem állapíthatom meg. A lap címéből ítélve arra következtethetünk, hogy az egyik utánezata a Bécs-

⁶³ Ennek a 4. és 5. füzetnek a tartalmát Petrik i. m. II. 755. l. adja; azonban ez a két füzet a budapesti könyvtárakban fel nem található; Petrik Dobrowsky egy 1881-iki katalógusa alapján részletezi a tartalmát.

ben 1785. óta ismételtlen megjelent és nagy népszerűségnek örvendő „Eipeldauer-Briefe“ cz. lapnak, melynek tendenciája volt: ridendo dicere verum. Az Eipeldauer-levelek utánczait nálunk és a külföldön is, különösen a XIX. sz. első éveiben voltak divatban.⁶⁴ Az „Ofner und Pester Extrablatt“-ról Goedeke a „Zs. v. u. f. Ungern“ (V. köt. 1804., 191. l.) alapján tesz említést; Schedius lapjában azonban erről a folyóiratról csak hirtetést olvashatunk, minden tartalmi ismertetés nélkül. Ennek következtében semmit sem mondhatunk az álnevű Rachschim-mel leveleiről, melyek pedig bizonyára érdekes társadalmi szatirák voltak.

Rösler Keresztély kiadott egy rövid életű kritikai lapot is „Kritischer Anzeiger“ czímen, ennek a lapnak a megjelenési idejére vonatkozólag azonban szintén eltérők az adatok: Goedeke azt mondja, hogy „nach Széchenyi's Katalog 2, 19 1801 erschienen, nach den Vaterländischen Blättern 6. Juli 1810 S. 182 erst 1805“; Petrik pedig nem közli megjelenésének évét. Ezt mi sem tudjuk megállapítani, mert a lapból egy példányt sem sikerült feltalálni.

Rumy Károly György sokoldalú tevékenysége közepette egy folyóirat szerkesztésére is gondolt: 1806. nov. 25-én Teschen-ből a következőket írja Engel-nek:⁶⁵ „Die neue ungrische Zeitschrift⁶⁶ wird, wenn sich genug Praenumeranten finden werden, von mir selbst verlegt werden (denn Buchhändler entschliessen sich in der Österreichischen Monarchie nicht leicht zum Verlag eines ungrischen Werkes und Hartleben hat über Rösler's Redaction aufgebracht erklärt, er würde keine periodische Schrift für Ungarn mehr in Verlag nehmen); den Druck werde ich von dem hiesigen Buchhändler Prohaska, der sich in Teschen vor ein paar Monaten etablirt hat, besorgen lassen. Der Plan ist deswegen so ausgedehnt, weil in Ungarn die Gelehrten selten in den Stand kommen eigne Schriften aus verschiedenen wissenschaftlichen Werken herauszugeben zu

⁶⁴ Gragger R.: Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irodalomtört. közlemények. XXIII. (1913.) évf. 395. l.

⁶⁵ M. N. Múzeum kéziratára: Qu. Germ. 339., 3. sz.

⁶⁶ Körösy László: Rumy Károly György élete cz. munkájában nem említi Rumynak ezt a tervét.

können, durch einzelne Abhandlungen, die in einer Zeitschrift erscheinen kann aber oft auch sehr viel Nutzen gestiftet werden."

Az ebben a levélben foglalt tájékoztatást érdekesen egészíti ki az a felhívás, melyet Rummy Teschenből, 1806. novemberben keltezve a „Neue Annalen der österr. Lit.“ 1807. évf.-ban (Intelligenzblatt, I. 186—189. hasáb) közöl. „Ankündigung einer neuen Zeitschrift von und für Ungern“ cz. a. ugyanis kifejti, hogy hazánkban oly folyóíratra van szükség, a mely a filozófiát, theológiát, politikát és classica philológiát is műveli; a tudományok ezen ágait ugyanis mind- eddig elhanyagolták minálunk, a „Neue Annalen“-ben megjelenő cikkek pedig szintén nem képviselik kellően ezeket a szakokat. Célját a következőkben körvonalozza: nemcsak hazánk részére akarja megteremteni az annyira szükséges tudományos folyóíratot, mely eddig egyrészt kiadói nehézségek miatt, másrészt a közönség részéről való elégtelen támogatás következtében nem tudott életerőre szert tenni, hanem a bécsi „Annalen“-nel karöltve, egyetértően is akar működni. Lapjához német minta szerint beosztandó „Intelligenzblatt“-ot is szándékozik csatolni; recenziókat nem vesz fel programjába. Törekvéseiben való támogatásra felszólítja a hazai tudós világ minden nevesebb emberét, — a magyarul és németül írókat egyaránt. Így olvassuk többek közt a következő jól ismert neveket: Schwartner, Engel, Winterl, Kovachich, gr. Batthyány Vincze, Genersich Keresztély és Sámuel, Miller, Schedius, Schönwiesner, Czirbesz, Marienburg, Virág, Verseggy, Hartzky, Révai, Lübeck, Wallaszky, Belnay. Végül — a tudósokhoz intézett felszólítás után — a maecenasokhoz fordul, a kik nagy részben elősegíthetnék a vállalat sikerét.

Rummy 1807-ben azonban nem ezt a tervezett folyóíratot, hanem a pesti Musenalmanach-ot szerkesztette. 1808-ban a „Neue Annalen“-ben (Okt. „Intelligenzblatt“, 185—186. h.) így nyilatkozik: „Zugleich zeige ich an, dass ich den angekündigten Anhang meines Musenalmanaches und die neue Zeitschrift für Ungern nicht herausgeben werde, theils weil ich die Manuscripte noch nicht mit der Approbation der Zensur zurückhalten habe, theils weil meine guten Absichten, die ich bey der Herausgabe dieser periodischen Schriften hatte,

von vielen verkannt wurden. Den Herren Pränumeranten werde ich die Pränumerations-Gelder zurückstellen. Ueberhaupt habe ich den Entschluss gefasst, die Schriftstellerey in kurzem ganz aufzugeben, weil mir einige Obscuranten unter meinen werthen Glaubensgenossen die Schriftstellerey ganz verleidet haben."

A Vaterländische Blätter (1810. évf. 184. l.) azt írja: „Die in Pesth bey Leyrer seit 1806 erscheinende Damenzeitung und die bey Hartleben in Pesth seit 1809 herauskommenden Miscellen für Zeitungsleser sind grösstentheils nur Compilationen (doch enthalten die Miscellen mit guter Auswahl manches Interessante).“ A „Damenzeitung“-ot nem sikerült megtalálnom, ennél fogva nem állapíthatjuk meg, hogy milyen külföldi lapok utánzata, ill. komplikációja volt. Hazánkban ez az első, legalább címéről ismert lap, mely kimondottan a hölgyközönségnek szól.

A „Miscellen für Zeitungsleser“ cz. lapból is csak egy füzet, mely azonban 1808-ban jelent meg,⁹⁷ maradt ránk. Ezt kiadója „Historisch-politische Denkwürdigkeiten aus dem Archive der Zeiten“ néven nevezi. A lap megjelenésének indító okát a bevezetés a következőkben adja meg: „Geschichte und Politik fesseln seit den grossen Ereignissen der neueren Zeit die Aufmerksamkeit aller denkenden Menschen. Für Geschichte und Politik erscheinen daher in Deutschland mehrere Zeitschriften, die manches Treffliche, der allgemeinen Theilnahme Würdige liefern; allein die Anschaffung derselben erfordert eine beträchtliche Geldauslage, und wer selbst diese nicht scheut, muss doch aus vielen localen Nachrichten, Privatstreitigkeiten, Theateranzeigen und dergl. . . . das allgemein Interessante mühsam hervorsuchen. Dies zusammen zu stellen und somit einen Auszug des Vorzüglichsten jener Journale zu liefern, ist meine Absicht, Wahrheit und Unparteilichkeit mein Maasstab.“ A ránk maradt egyetlen füzetben egyrészt az aktuális politikával kapcsolatos dolgokról van szó (Portugália földrajzi és történelmi ismertetése, egy cikk Rusztan-ról: „Der Leibmameluke des französischen Kaisers“), más-

⁹⁷ Tévesen jelzi tehát a „Tudományos Gyűjtemény“ 1821. évf. XII. k. 54—71. ll.; Petrik i. m. II. k. 755. l. és Goedeke VII. köt. 41. l., hogy ez a lap 1809-ben indult meg,

részt a mult század történelméből merített anyag van feldolgozva (pl. az orosz-svéd háború színhelyének leírása, vagy XII. Károly Sászországba való bevonulásának az elbeszélése). Egy elmélkedés a hazaszeretet érzelmét fejtegeti, egy másik Montesquieu alapján azt a kérdést veti fel, vajjon mennyire megbízható egy olyan viláგuralom fennmaradása, mint a milyen Nagy Károly, Nagy Sándor vagy Attila birodalma volt?

Több füzet megjelenéséről semmit sem tudunk; csak a második füzet tartalmát ismerjük; mert a kiadó az első füzet előszavában jelezte azt. Ez a második füzet főképp Spanyolországgra vonatkozó leírásokat és Anglia hadseregének ismertetését tartalmazta.

A „Blätter zur Zerstreung, Aufheiterung und Erholung“ cz. lapról, mely Pesten Leyrernél 1809-ben jelent meg, szintén nem tudunk egyebet czíménél.⁶⁸

A XIX. sz. első évtizedében tehát évenként újabb és újabb vállalatok indultak meg; ebből következik, hogy a folyóiratoknak szükséges és nélkülözhetetlen voltát folytonosan érezték. Mégsem tudott egyetlen-egy lap sem — a „Zs. v. u. f. Ungern“ kivételével — egy évnél hosszabb ideig fennmaradni. Ezt a körülményt a bécsi sajtó („Vaterländ. Bl.“ 1810. évf. 182. l.) a következő okokkal magyarázza: „Die in Ungarn erschienenen wissenschaftlichen Zeitschriften erfreuten sich, so wie die magyarischen, aus Mangel an Unterstützung keiner langen Dauer. Dies ist zum Teil davon herzuleiten, weil sie sich meistens mit vaterländischen Gegenständen beschäftigten, und daher im Auslande nur wenige Leser fanden.“ Ennél valószínűbb azonban az, hogy a folyóiratok gyors megszűnésének oka az volt, hogy egyrészt magyar irodalmi életünk még nem volt elég egységes arra, hogy egy folyóirat, mint állandó középpont körül csoportosult volna; másrészt német irodalmi törekvé-

⁶⁸ Szinnyei (i. m. VII. k. 737. hb.) egy Márton Józseftől kiadott „Pannonia, eine Zeitschrift zur Verbreitung der Ungarischen Sprache“ (Bécs, 1809., 3. kötet) cz. folyóiratot is említ (v. ö. Vaterländ. Blätter id. h. és Tud. Gyűjtemény 1821. évf. XII. k. 64—71. l.); ez azonban kétségkívül nem folyóirat, hanem azonos a Szinnyeitől is (i. h. 738. hb.) említett Mártonféle „Pannonia, oder Versuch einer ausführlichen, praktischen hungarischen Sprachlehre für Deutsche“ cz. nyelv- és olvasókönyvvel, mely 1809-től 1812-ig Bécsben jelent meg 3 kötetben. (Egy példány a Nemz. Múz. könyvtárában: „L. hung. 534.“ alatt.)

seinknek nem volt eléggé erélyes vezérük, a ki egyéb elfoglaltságának háttérbe szorításával első sorban az irodalomnak élt volna. Az olvasóközönség — a mint ezt pl. a népszerű modorban szerkesztett „Miscellen für Zeitungsleser“ gyors megszűnése is mutatja — nem pártolta kellő kitartással az irodalmi vállalatokat, úgy hogy — bár beismerik azt, hogy „eine eigene wissenschaftliche Zeitschrift in deutscher Sprache ist und bleibt für Ungarn ein wahres Bedürfnis“, — sok sikertelen, rövid életű lap megszűnése után jóformán egy évtizeden keresztül egyetlen vállalkozó sem akadt, a ki új kísérlethez fogott volna.

Csak Rösler a „Vereinigte Ofner und Pester Zeitung“ kiadója csatolt ujságjához 1811-től kezdve melléklapot „Gemeinnützige Blätter“ czímen. A Pressburger Zeitung mellett ugyancsak 1811-től kezdve az „Unterhaltungsblatt“ jelent meg melléklet gyanánt. Ez a két melléklap helyettesíti tehát a XIX. sz. második évtizedében a szépirodalmi és tudományos híreket tartalmazó folyóiratokat, a melyek azelőtt a közönség szélesebb rétegeihez szóltak. A szigorúan tudományos jellegű recenziók és cikkek pedig, melyeket hazai tudósaink ez időben írnak, két bécsi folyóirat hasábjain látnak napvilágot: „Diesem Bedürfnisse helfen jetzt glücklicher Weise die Vaterländischen Blätter für den österreichischen Kaiserstaat und die Annalen, zu welchen bisher mehrere ungarische Gelehrte arbeiten, grösstentheils ab“, mondja a „Vaterl. Bl.“ többször idézett cikkírója (1810. évf. 184. l.)

Ezzel lezáródik a hazai német nyelvű folyóiratok első korszaka, mely — mint láttuk — a magyar irodalmi törekvésekkel való párhuzamosság és barátságos kölcsönhatás jegyében áll. A következő korszakban a német sajtó és általában a hazai német kultúra lassan-lassan szemben találja magával az egyre erősödő és mind tudatosabbá váló magyar nemzeti érzést. E korszak tárgyaltását, melyet ezen, a magyarságra nézve természetesen győzelmes harcok tesznek felette érdekessé, egy későbbi dolgozatban fogom megkísérteni.

IV.

Kritikai törekvések.

A következőkben röviden áttekinthető képet kívánok adni a kritikai törekvésekről, a mint azok a magyarországi német folyóiratokban 1810-ig jelentkeznek. Minden különösebb magyarázat nélkül, az alábbi idézetekből is kitűnik, hogy német időszakai sajtónk kritikai felfogásában eleinte híven visszatükröződik azoknak a bécsi lapoknak a felfogása, a melyek a mi folyóiratainkra hatással voltak. Azonban később, midőn a bécsiek, mint élénk irodalmi élet középpontjában élő írók, már beismerték (természetesen jóval később, mint Németországban és nyugaton általában) a szigorú kritika üdvös voltát, nálunk még mindig bátorító, elnéző módon bírálhattak. Magyar lapjaink szelleme alig különbözik a németnyelvűekétől. Így volt ez a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben. A következő század elején már erőlesen hangsúlyozza az „Ungrische Miscellen” az objektív kritika feltétlenül szükséges voltát; ugyanekkor Kazinczy is gondolkodik ezen a témán. Azonban sem a magyar, sem a németnyelvű kritikai törekvések nem jutottak még kellő erőhöz, nem érték el mintaképüknek, a bécsi Annalen-nek, színvonalát. Kritikáról tehát voltaképen még nem beszélhetünk ebben a korban, csak a kritikai törekvések fejlődését tudjuk nyomon követni.

A „Realzeitung”-ban (1771. 273. l.) ezt olvassuk „Theaternachrichten” czím alatt: „Die verhasste Kritik, die nur aus unedlen Leidenschaften, aus Partheilichkeit, aus dem strafbaren, muthwilligen Kützel, jemanden einige Stunden elend machen, oder einen Theil seines Lebens verbittern, nie aus Liebe zur Wahrheit richtet, soll fern von uns seyn.”

A „K k. priv. Anzeiger“ 1772. évfolyamának előszavában ezt mondja a kiadó: „Endlich haben wir auch getrachtet unsern Lesern unpartheysche Recensionen über die kürzlich herausgekommenen Werke der erbländischen Gelehrten zu liefern. Wir haben aber hierbey uns in Acht genommen nichts anders, als das Verdienst, das Lobenswürdige eines Authors zu berühren: das ohnehin verhasste Kritisieren hingegen ist, nach unsern, in der Ankündigung bekannt gemachten Grundsätzen weggelassen worden“.

A „Realzeitung“ 1775-ben a következökket vezeti be az új évfolyamot: „Man betrachte diese Realzeitung ja nicht als ein kritisches Journal, denn obwohl Beurtheilungen darinn vorkommen sollen, so werden sie doch nur als nützliche und freundschaftliche Erinnerungen anzusehen sein.“

Ugyanez a lap 1778-ban (721—723. l.) „Über den Nutzen der Kritik“ cz. a. már így ír: „Die Kritik giebt oft Gelegenheit zu gelehrten Streitigkeiten, welche nach meiner Meinung das Wachsthum der Wissenschaften am meisten befördern; denn die Begierde seinen Gegner in einem Streite zu besiegen, der vor den Augen ganzer Länder geführet wird, verleitet jeden Theil alle Kräfte seines Geistes zur Vertheidigung seiner Sätze anzuwenden; dadurch werden die tiefsinnigsten Beweise an das Licht gebracht“.

A Realzeitung 1779. évfolyama D'Alembert szavait választja jelszávául: „Si la Critique est juste et pleine d'égards, vous lui devez des remercimens et de la déférence; si elle est juste sans égards, de la déférence sans remercimens; si elle est outragente et injuste, la silence et l'oubli“.

Windisch „Ungarisches Magazin“-jának előszavában (1781.) ezt írja: „In den künftigen Stücken gedenkt man auch Recensionen sowohl einheimischer als fremder Werke . . . einzurücken. Da man aber allen Tadel verabscheuet, so sollen diese Recensionen mehr ausziehend, und erzählend, als kritisierend seyn“. Bár Windisch ezt a kritikai irányt nem követte, minthogy ismertetések nem közölt, felfogása mégis érdekelhet bennünket.

Kovachich „Merkur“-jában (II. évf. 1787., 125. l.) olyan nyilatkozatot tesz, melyből kitünik, hogy szomorú tapasztalatai voltak a kritikai recenzió terén: „Das Bücherrecensieren ist

eine missliche Sache, weil es bey jeder Anmerkung zu erwarten ist, dass sich entweder die Verfasser beleidigt glauben, oder die Leser die Absicht der Recensenten verkennen werden. Es ist eine lächerliche Authorität, wenn sich der Recensent auf einem Richterstuhl zu sitzen, und in der Hand die Censurruthe zu halten dünkt, den Verfasser des Buchs aber, welches er recensiert, als einen armen Sünder betrachtet, den er nach Belieben geisseln kann“.

Schedius, midön a „Zs. v. u. f. Ungern“ programját részletezi (1802. évf.), még mindig azon az állásponton van, hogy „Kritische Recensionen, wenn sie auch mit aller Schonung und Klugheit verfasst sind, beleidigen bey uns noch zu sehr, als dass man nicht lieber diese Form literärischer Wirksamkeit aufopfern sollte, um nicht das Ausschütten des Kindes sammt dem Bade zu veranlassen“. Ez a kritikai felfogás érvényesült Schediusnak „Literärischer Anzeiger“ cz. (1798—99.) lapjában is.

Csődálatos, hogy minden átmenet nélkül az „Ungrische Miscellen“ 1805-ben olyan kiméletlen hangon kritizál. Helyes elveket hangoztat, de nem alkalmazza azokat kellő mérséklettel.¹ Egyszóval: nem érte utól mintaképét, a bécsi „Annalen“-t, melynek kritikai irányáról a „Patriotisches Tageblatt“ (1805. évf. 69. l.) ezt írja: „Mit reifem Ernste und männlicher Würde wird darinn das Wahre oder Scheingute der herausgekommenen Werke abgewogen, das tiefliegende Nützliche bemerkt und herausgehoben; das Oberflächige und Seichte des Scheines, in seine Blößen gestellt.“ Lübeck lapjának „Q. S.“ aláírású kritikusa inkább azt tanulta el az Annalen-től, a mit a kortársak már a bécsi lapban sem helyeseltek: „Nur muss ich eine Anmerkung, nicht bloss nach meiner einzelnen, sondern nach der Meinung mehrerer verdienstvoller Gelehrten, über den absprechenden Ton in einigen Materien beisetzen“, mondja a „Patriotisches Tageblatt“ (1805. évf. 69. l.) cikkírója.

A higgadt, tárgyilagos és a szélsőségeket kerülő kritikára a hazai irodalmi viszonyok még nem értek meg.

¹ L. fentebb 95—97. ll.

A hazai németnyelvű folyóiratok bibliografiája és kronologiai jegyzéke 1810-ig.

A magyarországi németnyelvű folyóiratok bibliografiáját teljesen még eddig nem állították össze. Ennek oka nagy részben az a csekély figyelem, a melyben ezeket a sajtótermékeket mindeddig részesítették. Az alábbi jegyzéket, épen az erre vonatkozó bibliografiai munkák hiányossága miatt, több forrás alapján állítottam össze. Ezek a források egyrészt:

1. Annalen der Kunst und Literatur in Österreich, 1802. évf. 449. hasáb.
2. Vaterländische Blätter, 1810. évf. 182. ll.
3. Tudományos Gyűjtemény, 1821. évf. XII. köt. 54—71. l., másrészt újabb munkák és pedig:
 1. Szinnyei József cikksorozata a Vasárnapi Ujságban (1862. évf. 33. és 34. sz., 1863. évf. 8—10. sz.).
 2. Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712—1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Budapest, 188—92.
 3. Karl Goedeke: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. Dresden, 1907. VII. k. 41. l.
 4. Kereszty István: A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése 1705—1849. (Magyar Könyvszemle 22. évf. 1914., 111. ll.).

* * *

A tárgyalt folyóiratok itt következő bibliografiai jegyzékében adom a folyóiratok czimét, megjelenési helyét és idejét, megjelölöm azon bibliografiai munkákat vagy cikkeket, me-

lyekben említettnek, és jelzem azt is, mely budapesti könyvtárakban találhatóak egyes példányaik.

1. Der Freund der Tugend. Szerk. Windisch. Pozsony, Landerer, 1767—69.
Említve: Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik i. m. I. 828. (Csak az 1768. évfolyamot említi); Goedeke; Kereszty.
Megvan: Egyetemi könyvtár, Budapest.
2. Der vernünftige Zeitvertreiber. Szerk. Windisch. Pozsony, Landerer, 1770.
Említve: Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Kereszty.
Sem a budapesti, sem a pozsonyi, sem a bécsi könyvtárakban fel nem található.
3. Pressburgisches Wochenblatt. Szerk. Windisch. Pozsony, Landerer, 1771—73.
Említve: Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Goedeke; Kereszty.
Megvan: Egyetemi és Múzeumi könyvtár, Budapest.
4. K. k. privilegierte Anzeiger. Szerk. Tersztyánszky. Bécs, 1771—76.
Említve: Annalen; Vaterl. Bl.; Tud. Gyűjt.; Petrik I., 94—96.
Megvan: Egyetemi és Akadémiai könyvtár, Budapest.
5. Hungarische vermischten Nachrichten von Staats und Gelehrten Neuigkeiten. Pozsony, Löwe, 1774.
Említve: Pressburger Zeitung, 1773. decz. 8.
Fel nem található.
6. Wochenschrift für die Liebhaber der Geschichte, der Erdbeschreibung, der Naturkunde, der Weltweisheit und der schönen Wissenschaften. Sopron, Siesz, 1779.
Említve: Petrik III. 856.; Goedeke; Kereszty.
Fel nem található.
7. Hist.-krit.-moral.-polit.-Beyträge. Pozsony, Löwe, 1783.
Említve: Pressburger Zeitung, 1783., 39. sz.
Fel nem található.
8. Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft. Szerk. Winterl. Pest, 1784.

Említve: Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik I., 836.; Goedeke; Kereszty.
Megvan: Múzeumi könyvtár, Budapest.

9. Merkur von Ungarn. Szerk. Kovachich. Pest, 1786—87.

Említve: Annalen; Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik II., 719—721.; Goedeke, Kereszty.
Megvan: Egyetemi, Múzeumi, Akadémiai könyvtár, Budapest.

10. Wochenblatt für Kinder zur angenehmen und lehrreichen Beschäftigung in ihren Freystunden. Szerk. May. Pest, Köpff Wittwe et Compagnie 1787.

Említve: Ung. Staats- und Gelehrte Nachrichten 1787. évf. 32. Beilage.
Fel nem található.

11. Ungarisches Magazin. Szerk. Windisch. Pozsony, Löwe, 1781—87.

Említve: Annalen; Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik II., 635—637.; Goedeke; Kereszty.
Megvan: Egyetemi, Múzeumi, Akadémiai könyvtár, Budapest.

12. Wöchentliche Bögen zum Nutzen und Vergnügen. Pozsony, 1787.

Említve: Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten. 1787. évf. 67. Beilage.
Semmit sem tudunk róla.

13. Politische Gespräche aus dem Reiche der Todten. Pozsony, Landerer, 1790—1810.

Említve: Szinnyei.
Megvan: az 1793. és 1794. évf. a Múzeum könyvtárában, Budapest.

14. Lesekabinet. Landerer, Pozsony, 1791.

Említi: ifj. Angermayer Károly: A „Pressburger Zeitung“ története, 3. l.
Fel nem található.

15. Neues Ungarisches Magazin. Szerk. Windisch. Pozsony, Löwe, 1791—92.

Említve: Annalen; Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik II. 637—638.; Goedeke; Kereszty.

Mégvan: Egyetemi, Múzeumi és Akadémiai könyvtár, Budapest.

16. Literärischer Anzeiger für Ungern. Szerk. Schedius. Pest, 1798—99.

Említve: Annalen; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik I. 96.; Goedeke; Kereszty.

Mégvan: a Múzeumi és az Egyetem könyvtárában, Budapest.

17. Allgemeine deutsche Theaterzeitung. Pozsony, Landerer, 1798—99.

Mégvan: Múzeumi könyvtár, Budapest.

18. Zeitschrift von u. für Ungern. Szerk. Schedius. Pest, Patzkó és Hartleben, 1802—1804.

Említve: Annalen; Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik III. 874.; Goedeke; Kereszty.

Mégvan: Egyetemi könyvtár, Budapest.

19. Ofner u. Pester Extrablatt, oder Michael Rachsimmels Briefe an seinen Herrn Vettern in Tschepele. Pest, 1803 vagy 1804.

Említve: Petrik I. 729.; Goedeke; Kereszty.

Fel nem található.

20. Patriotisches Wochenblatt für Ungarn. Szerk. Lübeck, Pest, Hartleben, 1804.

Említve: Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik III. 856.; Goedeke; Kereszty.

Mégvan: Egyetemi és Múzeumi könyvtár, Budapest.

21. Ungrische Miscellen. Szerk. Lübeck. Pest, Hartleben, 1805—1807.

Említve: Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Petrik II. 755.; Goedeke; Kereszty.

Mégvan: Akadémiai könyvtár, Budapest.

22. Kritischer Anzeiger der neuesten Literatur. Szerk. Rösler. Buda, 1801 vagy 1805.

Említve: Vaterländ. Bl.; Petrik I. 96.; Goedeke; Kereszty.

Fel nem található.

23. Damenzeitung, eine Auswahl der bessern orig. kleinen Aufsätze in Prosa und in Versen. Pest, Leyrer. 1806—1809.

- Említve: Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Szinnyei; Goedeke; Kereszty.
Fel nem található.
24. Miscellen für Zeitungsleser. Pest, Hartleben, 1808—1809.
Említve: Vaterländ. Bl.; Tud. Gyűjt.; Petrik II. 755.; Goedeke; Kereszty.
Megvan: az 1808. évf. 1. füzete a Múzeum könyvtárában, Budapest.
25. Blätter zur Zerstreung, Aufheiterung und Erholung. Pest, Leyrer, 1809.
Említve: Petrik. I. 302.; Goedeke; Kereszty.
Fel nem található.
26. Theater-Journal vom Jahre 1810., zur kleinen Erinnerung den edlen Bewohnern Oedenburgs. Sopron. Siesz. 1810. Szerk. Matolay József.
Említve: Goedeke, Kereszty.
Fel nem található.

* * *

Goedeke i. m. VII. k. 41. l. a magyarországi németnyelvű időszaki sajtó jegyzékében még három olyan munkát említ, a melyeket dolgozatomban nem érintettem:

1. Chr. Fr. Hüttenrauch, Geschichte des Faschings vom Anfang der Welt bis auf das Jahr 1779. Nebst einiger in die Faschingsgeschichte einschlagenden Anekdoten und Abhandlungen in einer Wochenschrift, herausgegeben zu Pressburg in Hungarn i. J. 1779., Pressburg 1779. Gedruckt mit Patzkoischen Schriften. 2. Bl.

Ez a két lapból álló nyomtatvány tréfás alkalmi dolog lehetett és semmi esetre sem folyóirat.

2. Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Herausgegeben von Samuel Bredetzky, Wien, 1803—1805.

1807-ben: Neue Beyträge . . .

Ennek a czíme könnyen arra enged következtetni, hogy folyóirat volt; valójában azonban Magyarország topografiájára vonatkozó gyűjteményes munkával van dolgunk, a mely több kiadást is ért. (V. ö. Petrik i. m. I. k., 277—278. ll.).

3. Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie. Herausgegeben von einer Gesellschaft österreichischer Gelehrten. Göttingen, 1806—08.

A mint a Petrik-nél (II. k. 638. l.) közölt tartalmi ismertetésből kitűnik, ez a lap főleg magyar vonatkozású dolgokat közölt ugyan, részletes tárgyalása azonban olyan dolgozat körébe tartozik, a mely a külföldi lapoknak magyar vonatkozásait tárgyalná.

Név- és tárgymutató.

- Ab Hortis Sámuel 38, 42, 50, 51, 54.
 Acta eruditorum 35.
 Addison, Joseph 7.
 Adelung, Johann Christoph 85, 86.
 Aeneis, l. Éneis.
 Akadémiai törekvések 12, 35—56, 36, 58, 75.
 Alkalmi költemények 22, 98.
 Almanachok l. Musenalmanachok.
 Anakreon-fordítás 89.
 Anekdóták 25, 26, 48, 49, 51, 55, 100.
 Angermayer Károly ifj. 14, 111.
 Angol irodalom l. Irodalom.
 Annalen der Kunst und Literatur in Oesterreich 30, 69, 77, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 102, 105, 106, 108, 109.
 Anzeiger, K. k. privilegierter 15, 36—44, 47, 54, 107, 110. L. még Kritischer —; Literärischer —.
 Apostolo Zeno 23.
 Archaeologia 53, 56, 78.
 Aristoteles 39.
 Asbóth János 78.
 Atala, Chateaubriand regénye 80.
 Aufklärung 20—21, 28—29, 59, 84, 85.
 Ausztriai német irodalom l. Irodalom.
 Ányos Pál 75.
 Ballay György 62.
 Balzac, Guez de 39.
 Barchetti József 78.
 Barczafalvi Szabó Dávid 50.
 Barits Adalbert 84.
 Baróti Szabó Dávid 86, 88.
 Bartsch, C. D. 49, 50, 51.
 Batthyány Ferenc gr. 67; — Vincze gr. 84, 95, 97, 102.
 Báróczi Sándor 41.
 Belnay József 80, 102.
 Belustigungen des Verstandes und des Witzes 8, 39.
 Bene Ferencz 76.
 Benkő József 51.
 Benyák Bernát 62.
 Beregszászi Nagy Pál 80, 81, 85.
 Berliner Sammlungen cz. folyóirat 26.
 Berzevitzy Gergely 78.
 Beyträge der Augsburger Akademie 14; — zur altdorfschen Bibliothek 14; — zur Topographie des Königreichs Ungarn 113; l. még Bremer —; Hist.-krit.-mor.-polit. —; Neue —.
 Bibliografia, Tudományos 88.
 Bikfalvai Sámuel 100.
 Bill, pesti nyomdász 62, 63.
 Biográfiák 40, 46, 47, 74, 79, 94, 100.
 Blätter zur Zerstreung, Aufheiterung und Erholung 104, 113.
 Bleyer Jakab 9, 36, 41.
 Blumauer, Alois 65.
 Bod Péter 51.
 Bodmer, Joh. Jakob 39.
 Boros Ferencz 99, 100.
 Bozóky István 80.
 Brauter 51.
 Bredetzky Sámuel 95, 113.

- Bremer Beyträge 39.
 Brettschneider, Heinrich Gottfried 100.
 Briefe über die wienerische Schaubühne, Sonnenfels folyóirata 10.
 Briefwechsel zwischen d. Lebendigen und Todten, Geheimer — 31.
 Buchholz Jakab 53.
 Bucsánszky György 62.
 Buffon, George Louis Leclerc, comte de — 25.
 Bürger, Gottfried August 98.
 Cassandra-fordítás 41.
 Casti, Giambattista 23.
 Chateaubriand 80.
 Cicero 39.
 Conrad József 49.
 Cornides Dániel 47, 49, 50, 52, 55.
 Crusius, postatiszt 79.
 Cenzúra 39, 65—66.
 Czirbesz Jónás András 38, 40, 42, 52, 102.
 Csanádi (Weszprémi) István 38, 51.
 Csécsi János l. Tsésti.
 Csokonai Vitéz Mihály 89.
 D'Alembert 107.
 Damenzeitung 103, 112—113.
 Debreczeni Grammatika 86.
 Descartes 29.
 Deutsche Gesellschaft Bécsben 12.
 Deutsche Theaterzeitung, Allgemeine 32—34, 112.
 Dési Nagy Sándor 88.
 Diable boiteux, Le 80.
 Discourse der Mählern 8.
 Dorottyá, Csokonai víg eposza 89.
 Döme Károly 80.
 Dugonics András 64, 89.
 D'Urfé, Honoré 17.
 Eipeldauer—Briefe 101.
 Eltz gróf 62, 67.
 Engel János Keresztély 55, 63, 73, 76, 77, 78, 83, 88, 95, 97, 101, 102.
 Erhard Gáspár 65.
 Erkölcsei irányú hetilapok hazánkban 11—31; — külföldön 7—8, 16.
 Eszterházy József gr. 75.
 Etelka, Dugonics regénye 64, 89.
 Éder József Károly abbé 73, 76, 78.
 Émile, Rousseau műve 21.
 Éneis, Magyar 89.
 Faba Simon 98.
 Fábchich József 89.
 Fejes János 84.
 Felvilágosodás l. Aufklärung.
 Ferenczy József 5, 29.
 Fináczy Ernő 37.
 Fischer Dániel 58.
 Filozofia 20—21, 28—29, 34, 36, 59, 75, 84, 85.
 Folyóiratok: magyar nyelvűek 57, 77; német nyelvűek: külföldiek hazánkban 39, 60, 67, 114; hazaiak elterjedése külföldön 51, 62, 63, 77; elterjedésük hazánkban 77, 82; megindításuk célja 38, 45, 59—60, 72, 92, 93—94, 101—102; programjuk és tartalmuk 29, 32, 33, 44, 54, 61, 70, 71, 92, 94, 102, 103; nyelvük kérdése 60, 61, 72, 73; feladatuk a magyarság védelme 82; irányuk 90; hazafiságuk 90, 93; kritikai törekvéseik és elveik 106—108; bécsi hatások 106; ügyes adminisztrációjuk 92; elismerés irántuk külföldön 91, 92, 100; kiadásuk akadályai 102—103; megszűnésük okai 104—105; értékes, tartalmas voltuk 30, 38, 54, 66, 69, 89—90, 91, 100; figyelmük a nőolvasók igényeire 15, 17, 22, 31, 43, 48, 103; ifjusági folyóiratok 31, 111.
 Fontenelle 25.
 Földrajzi czikkek és irodalom 50, 51, 55, 56, 75, 76, 78, 83, 84, 96, 100, 103, 113.
 Francia irodalom l. Irodalom.
 Freund der Tugend, Der 15—24, 29, 110.
 Gazdasági, ipari, kereskedelmi s rokon tárgyú közlemények 26, 49, 76, 78, 79, 94, 100.
 Gazette, Steele lapja 7.

- Gazette littéraire de Berlin 26.
 Geisselhebe auf den grünen Hut, Sonnenfels vígjátéka 12.
 Gelehrte Nachrichten, bécsi folyóirat 36.
 Gellert, Christian Fürchtegott 7, 16, 19, 38—39, 41, 49, 81.
 Gemeinnützige Blätter 105.
 Genersich János 79, 88; — Keresztély 102; — Sámuel 102.
 Germethe Ferencz 36.
 Geschichte des Faschings cz. alkalmi lap 113.
 Gessner, Salamon 17, 49.
 Giseke, Nicolaus Dietrich 39.
 Gleim, Joh. Willh. Ludw. 64.
 Goeckingh, Friedr. Leop. Günther 74.
 Goedeke, Karl 100, 101, 109.
 Goethe 49, 98.
 Gottsched, Joh. Christoph 7, 8, 9, 10, 19, 20.
 Göttingische Gelehrte Anzeigen 91.
 Gragger Róbert 5, 70.
 Gyöngyösi János 88.
 Hadaly Károly 62.
 Hagedorn, Friedrich 49.
 Haliczky András Frigyes 99, 102.
 Hallische Allgemeine Literaturzeitung 91.
 Halott-dialogusok 13, 30—31.
 Hamburgisches Magazin 61.
 Hanswurst 10, 12, 29; — vígjáték 12.
 Hazai és Külföldi Tudósítások 32.
 Held Ignác 62.
 Heppner Antal 13, 29.
 Herder 27, 87.
 Himfy szerelmei 74, 88.
 Historisch-kritisch-moralisch-politische Beyträge 30—31, 110.
 Historisch-politische Denkwürdigkeiten aus dem Archive der Zeiten 103.
 Hoffmann Lipót Alajos 64, 65.
 Homeros 39.
 Horányi Elek 50, 62.
 Hortis l. Ab Hortis.
 Horváth Ker. János 75.
 Hrabovszky György 79, 87.
 Hungarische Vermischte Nachrichten 44, 110.
 Hüttenrauch, Christian Friedrich 113.
 Iffland Aug. Wilhelm 33.
 Ima- és énekeskönyvek 64.
 Inchoffer Mihály 88.
 Intelligenznachrichten 61, 73, 92, 102.
 Ipari tárgyú közlemények, l. Gazdasági —.
 Irodalom: angol 7, 9, 16, 34, 39, 98; francia 7, 8, 9, 17, 18, 19, 21, 25, 26, 29, 39, 41, 80, 81, 104, 107; klaszszikus 25, 31, 39, 89; magyar 41, 49, 50, 51, 63, 64, 74, 75, 79, 81, 86—87; 88—89, 90, 94, 97, 102; német 7, 8, 9, 10, 14, 16, 17, 19, 20, 26, 27, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 41, 49, 61, 64, 65, 66, 74, 75, 81, 87, 91, 98; ausztriai német 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 31, 35, 41, 64, 65, 92—93, 101; hazai német 64, 89, 95—97, 98, 99; hanyatlásának okai 96; összehasonlítása a magyar irodalommal 96; olasz 23, 58, 80; szerb 81, 87.
 Irodalmi középpont kérdése 96, 104; — nyelv kérdése 49, 60, 61, 86—87, 97.
 Iskolakönyvek 64.
 Izdenczi József br. 73.
 Jacobi, Friedrich Heinrich 49, 64.
 Jean Paul (Richter) 98.
 Jesuitismus 64.
 Jézus Társasága 66.
 Journal des Sçavants 26, 35; — Oeconomique 26; Theater — 34, 113.
 II. József 44, 65.
 Kant 75.
 Kassai Magyar Társaság 57.
 Kazinczy Ferencz 57, 64, 81; — kritikai felfogása 95, 106.
 Kármán József 57, 90.
 Kereskedelmi tárgyú közlemények l. Gazdasági —.
 Kereszty István 45, 70, 109.

- Kietaibel Pál dr. 76, 78.
 Kis János 81, 87.
 Kisfaludy Károly mint kritikus 95.
 Klein Mihály 38; — Sámuel 38.
 Kleist, Ewald Christian 49.
 Klemm Keresztély 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16.
 Klopstock 36, 49, 98.
 Komjáthy Benedek 74.
 Kopácsy József 80.
 Kotzebue 33, 81, 98.
 Kovachich Márton György 59, 62, 68, 69, 72, 87, 88, 91, 102, 107, 112.
 Kováts József 89.
 Köffinger János Pál 99.
 Költemények l. Alkalmi költemények és Sinngedichte.
 Költészet, hazai német 22, 98—99; l. Irodalom.
 Költészetelmélet 19—20, 98.
 Könyvtárak: egyetemi 64; Széchenyi—77; Teleki—77.
 Köröskényi István 76.
 Kritika l. Recenziók.
 Kritikai törekvések a folyóiratokban 106—108.
 Kritischer Anzeiger 70, 101, 112.
 Kulcsár István 87.
 Kurzböck'sches Comptoir 26, 36.
 La Bruyère, Jean de 7.
 Lafontaine, Jean de 19, 81.
 Landerer János Mihály 14, 31.
 Latin nyelv kérdése Magyarországon 42, 61, 84.
 Lavater, Joh. Kaspar 21.
 Lazarowitsch 78.
 Leibniz 28, 36.
 Lelki Tárház 51.
 Leoninizmus 88.
 Lesage, Alain René 80.
 Lesekabinet cz. folyóirat 32, 111.
 Lessing 19, 36, 49, 66, 98.
 Lélektani kísérletezés 53.
 Lipszky János 76.
 Literaturbriefe 9.
 Literaturzeitung l. Hallische Allgem. Litztg.
 Literärischer Anzeiger für Ungarn 69—71, 108, 112.
 Lübeck Károly 79, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 108, 112.
 Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der oesterreichischen Monarchie 114; l. még Ungrisches Magazin és Neues Ungrisches Magazin.
 Magyar Hirmondó 30, 47, 48, 50, 57, 90; — Kurir 71, 86, 87, 90; — Múzeum 57, 90; — irodalom l. Irodalom; — nyelvű sajtó 57, 77.
 Mann ohne Vorurtheil, Der 10, 21.
 Marienburg Lukács József 78, 100, 102, Marivaux 8.
 Marmontel, 41.
 Marsigli Lajos Ferdinánd 58.
 Martinovich Ignác 63.
 Matolay József 34, 113.
 May József 111.
 Mária Terézia 9, 16, 37, 43, 44, 66; — korának humanista iránya 18.
 Mendelssohn, Moses 49.
 Merkur von Ungarn 61—69, 107, 111; Pressburger —, l. ott.
 Merkwürdige Wien, Das 35.
 Mesék 18.
 Metastasio, Pietro 23, 80.
 Mémoires de l'Académie des Sciences 26.
 Miller Jakab Ferdinánd 55, 62, 64, 67, 68, 71, 73, 78, 79, 87, 88, 102.
 Mindenés Gyűjtemény 57.
 Miscellen für Zeitungsleser 103, 104, 105; Ungrische —, l. ott.
 Modeschriften 65.
 Molière 17.
 Mollik Tóbiás 63.
 Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft 58—59, 110.
 Monatsgespräche 35.
 Montaigne 39.
 Montesquieu 104.
 Moralische Wochenschriften l. Erkölcsei irányú hetilapok.
 Mrazowitsch Abraham 81.

- Murányi Venus, Gyöngyösi műve 64.
 Muscnalmanachok 81, 98, 99, 102.
 Müfordítások 23, 41, 75, 80, 81, 89; —
 kérdése 81, 89.
 Művészakadémia terve 83.
 Művészettörténet 83.
 Nachrichten l. Hungarische verm.
 Nachr., Ungarische Staats u. Gel.
 Nachr., Wiener Büchernachr.
 Neue Beyträge zum Vergnügen des
 Verstandes und Witzes 8.
 Neuer Courir 69, 70.
 Neues Ungrisches Magazin 54—56, 111.
 Neuwieder Zeitung 31.
 Neveléstudomány 60, 78.
 Német irodalom l. Irodalom.
 Névsorok 64.
 Nicolai, Christoph Friedr. 39.
 Niczky Kristóf gr. 63.
 Ninon de Lenclos 39.
 Nitsch Károly Dániel 84, 87.
 Nöolvasók 17, 22, 31, 103.
 Numizmatika 39, 40, 52, 74, 78, 83.
 Nyelvemlékek 79, 80.
 Nyelvjárások hazánkban, Német 42, 53,
 84.
 Nyelvtudomány 41, 42, 50, 53, 61, 71,
 79, 80, 84—86, 89, 102.
 Nyelvújítás 79—81, 85—86.
 Ofner und Pester Extrablatt 100—101,
 112.
 Okolicsányi Antal 62.
 Olasz irodalom l. Irodalom.
 Orpheus, Kazinczy lapja 57, 90.
 Orthographia 80, 85, 86.
 Orvostudományi cikkek 50, 75, 76.
 Örvendi Ferencz 51.
 Paintner Mihály 74, 87.
 Palm Jozefa grófnő 99.
 Pamfletek 65.
 Pannonia, Márton József magyar
 nyelvtana 104.
 Pannonia megvételéről, Enek 79.
 Patriotisches Tageblatt (Brünn) 32, 76,
 91, 92, 108.
 Patriotisches Wochenblatt für Ungern
 92—93, 100, 112.
 Pálffy Miklós gr. 100.
 Pályakérdések a magyar nyelv ügyé-
 ben 49, 86—87; tübingai pályakér-
 dés 87; — mint az irodalom ha-
 nyatlásának meggátlói 96, 97.
 Pánczél Pál 87.
 Perlaky Dávid 87.
 Pesther Zeitung l. Neuer Courir.
 Petrik Géza 45, 100, 101, 109.
 Petz Gedeon 41, 53.
 Pichler Elek 14.
 Pindaros-fordítás 89.
 Plutarchos 25.
 Politika 32, 103.
 Politische Gespräche der Todten 31—
 32, 111.
 Poor Cajetán 62.
 Pope, Alexander 16.
 Pozsonyi Magyar Múzsza 57.
 Prabner J. G. 66, 67.
 Pray György 74.
 Pressburger Merkur 63; — Zeitung
 14—15, 16, 30—31, 44, 63, 67, 105.
 Pressburgisches Wochenblatt 16, 17,
 24, 26, 24—29, 110.
 Provinzialnachrichten 63.
 Prónay Sándor br. 62, 95.
 Purkhart 98, 100.
 Putz Antal 87.
 Quintilianus 39.
 Rabener, Gottlieb Wilhelm 8, 16.
 Rachsimmels, Michael, Briefe 100,
 101, 112.
 Raiter János 78.
 Ramler, Karl Wilhelm 49.
 Ratio educationis 60.
 Ráth Mátyás, a Magyar Hirmondó
 szerkesztője 57; — Pál dr. 80.
 Realzeitung, K. k. privilegierte 26, 36,
 38, 46, 48, 106—107.
 Recenziók 40, 54, 64, 70, 89, 94—95,
 97—98, 102, 105, 106—108.
 Reflexiók 19, 27; — Gedanken cím
 alatt 23, 29.
 Rendeleték 64, 66, 67, 70.
 Révai Miklós 50, 79, 80, 85, 89, 102.
 Richardson, Sámuel 16.

- Richter, Joh. Paul 1, Jean Paul.
 Richter Károly dr. 51.
 Rigler Zsigmond 76.
 Roskoschnik 49.
 Rousseau 9, 21, 39.
 Rozgonyi József 75.
 Rösler Kristóf 70, 81, 98, 99, 100, 101, 105.
 Rummy Károly György 88; — folyóirat-terve 101—103.
 Saint Evremont 25, 39.
 Sappho-fordítás 89.
 Sándor István 88.
 Schauff János, pozsonyi tanár 71, 83, 86.
 Schedius Lajos 69, 70, 71, 74, 78, 83, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 101, 102, 108, 112.
 Schiller 34, 98.
 Schmidt 63.
 Schnitzer 49.
 Schönwiesner István 50, 53, 74, 102.
 Schwabe, Joh. Joachim 8.
 Schwanz Frigyes 51, 55.
 Schwartzner Márton egyetemi tanár 95, 102.
 Sebastiani 12.
 Seivert János 38, 46, 49, 50, 52, 53, 54.
 Sévigné, Mme de 39.
 Shaftesbury 34.
 Shakespeare 9.
 Simonides-fordítás 89.
 Sinngedichte 22, 99.
 Skolka András 78, 79, 84.
 Slawenka, szerb folyóirat 87.
 Sonnenfels József 10, 12, 19, 20, 21, 65.
 Spectator, angol folyóirat 7.
 Spóner Pál 79.
 Steele, Richard 7.
 Steinsberg lovag 63.
 Stiessig Alajos 62.
 Stipsics Alajos, Manó 83.
 Strelitzische Anzeigen 26.
 Sturm und Drang 9.
 Szapáry Józsefné grófné 81.
 Szatsvay Sándor 50, 63.
 Szemere Pál 32.
 Szenczi Molnár Albert 81.
 Szentirás értelmére vezérlő magyar lexikon 51.
 Szent Pál leveleinek fordítása 74.
 Szepességi irodalmi élet 88.
 Szerb irodalom 1. Irodalom.
 Széchenyi György gr. 87.
 Színház 56, 64, 89.
 Szinnyei József id. 109.
 Szombathelyi János, sárospataki tanár 88.
 Sztretskó János György 87.
 Swift, Jonathan 39.
 Tageblatt 1. Patriotisches Tageblatt.
 Takács József dunántúli orthologus, 85, 86.
 Tanítómesé 1. Mesék.
 Tatler, angol folyóirat 7.
 Tállyai Dániel 63.
 Teleki László gr. 77.
 Természettudomány 26, 27, 42, 47, 49, 58, 71, 75, 76, 79.
 Természettudományi Akadémia 59; — Közlöny 59; — Társulat 59; — tárgyú közlemények 1. Természettudomány.
 Tersztyánszky Dániel 37—38, 43, 72, 88, 110.
 Tertina Mihály 81, 83.
 Teschedik Sámuel 100.
 Teutscher Merkur 74.
 Theater Journal vom J. 1810. 113.
 Theaterzeitung, 1. Deutsche Theaterzeitung.
 Thomasius, Christian 35.
 Thomson, James 98.
 Todtengespräche 13, 31.
 Tonder 32.
 Torday Sámuel 41.
 Tököly Sebestyén 78.
 Történettudomány 15, 25, 40, 46—47, 49, 50, 52, 54, 55, 70, 73, 77, 83, 103—104.
 Trattner Mátyás könyvnyomtató 63.
 Trenk Frigyes br. 65.
 Trója Veszedelmé, Dugonics műve 64.

- Tsétsi János íd. 86.
 Tudományos Gyűjtemény 30, 109.
 Tudós Társaságok I. Akadémiai törek-
 vések.
 Tugendfreund, bécsi folyóirat 15.
 Ūrmény József 67.
 Vaterländische Blätter 30, 43, 54, 55,
 58, 69, 91, 93, 100, 103, 104, 105, 109.
 Vega György br. 76.
 Vereinigte Ofner und Pester Zeitung
 105.
 Vernünftige Tadlerinnen, Die 8.
 Vernünftiger Zeitvertreiber, Der 16,
 24, 110.
 Versegly Ferencz 80, 85, 86, 102.
 Virág Benedek 75, 88, 89, 102.
 Wallaszky Pál 102.
 Weisse, Christian Felix 64.
 Welt, Die 8, 12, 13, 15, 16.
 Wertherfieber, Das 64.
 Weszprémi I. Csanádi István.
 Wieland 49, 64, 98.
 Wiener Büchernachrichten, Allgemeine
 63.
 Wienerische Gelehrte Nachrichten 36.
 Winckelmann 19, 20.
 Windisch Károly Teofil 11—31, 36, 38,
 42, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 55, 62,
 72, 90, 95, 97, 107, 110, 111.
 Winterl Jakab József 58, 79, 102, 110.
 Wochenblatt für Kinder 111., I. még
 Pressburgisches Wochenblatt és
 Patriotisches Wochenblatt.
 Wochenschrift für Liebhaber der Ge-
 schichte stb. 45, 110.
 Wolf, Friedr. August 28.
 Wolfenbüttelische Fragmente 66.
 Wöchentliche Bögen 111.
 Wurzbach, C. von 38.
 Young, Edward 16.
 Zachariä, Just Friedr. Wilhelm 39.
 Zaid, Kotzebue drámája 81.
 Zeitschrift von und für Ungern 11, 30,
 54, 71—93, 101, 104, 108, 112.
 Zeitung I. Pressburger Zeitung,
 Deutsche Theaterzeitung és Da-
 menzeitung.
 Zinner 63.

